ئا.د. ژابا و کوردناسی

ژ.س. مووسائیلییان
و: مەنسور سدقی

تێبینیی وەرگێڕ

«ژاكلینا سوورێنقنا مووسائیلییان»، «بەربژێری دوکتۆرای زانستە زمانەوانییەکان»، کارمەندی ئەنیستیتووتی دەستنووسە ڕۆژهەڵاتییەکانی ئاکادێمیای زانستیی رووسیا، لقی سان پیتەربوورگ، گەلێک لێکۆڵینەوەی لەسەر بنەمای دەستنووسە کۆنەکان، بۆ مێژوو، بیبلیۆگرافی و ڕەوتە ئێتنۆگرافییەکانی کورد ئەنجام داوە؛ تێزی زانستییەکەی بەناوی «هۆنراوەی زەنبیلفرۆش و لایەنە فۆلکلۆرییەکانی»، لەژێر سەرپەرەشتیی زماناس، ڕۆژهەڵاتناس و پسپۆڕی زمان و کولتوور و مێژووی کورد، «م.ب. ڕودێنکۆ» نووسیوە و بڵاوی کردووەتەوە؛ ٧ کتێبی مێژوویی و ٤١ وتاری زانستیی هەیە. دەگەڵ کوردناس و لێکۆڵەری بەناوبانگی مێژووی کورد، پرۆفیسۆر «ی.ئی. ڤاسیلییەڤا» بەرهەمێکی هاوبەشیان بەناوی «هۆزەکانی کورد- فەرهەنگی زانیاری» تەواو کردووە کە بەداخەوە هێشتا چاپ و بڵاو نەبووەتەوە. ئێستا خانەنشینە.

«ژ.س. موسایلییان» وتاری «ئا.د. ژابا و کوردناسی»ی لە بەشی سێیەمی ٢٤مین کۆبوونەوەی زانستی لقی لێنینگرادی ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت لە ساڵی ١٩٨٩، پێشکەش کردووە و لە ساڵی ١٩٩١، لە گۆڤاری «یادگارییە نووسراوەکان و پرسەکانی مێژووی کولتووریی گەلانی ڕۆژهەڵات» چاپ و بڵاو بووەتەوە.

دەقی پی.دی.ئێفی ئەو وتارە لە لاپەڕەی تایبەتی نووسەر، لە ماڵپەڕی «ئەنیستیتووتی دەستنووسە ڕۆژهەڵاتییەکانی ئاکادێمیای زانستیی ڕووسیا، لقی سان پیتەربوورگ» وەرگیراوە.

ژێدەرەکانی وەرگێڕ بە (-. وەرگێڕ) لە ژێدەرەکانی نووسەر جیا کراوەتەوە و تێبینییەکانی وەرگێڕ لە نێو بابەتەکە و لە ژێرنووسەکاندا، لەنێو دوو کەوانی ڕاستدا [...] ئاماژەیان پێ کراوە. سەرچاوەی زۆربەی ژێدەرەکانی وەرگێڕ، ماڵپەڕی ویکیپێدیای ڕۆسییە و بۆ کەمکردنەوەی دردۆنگی لە ڕاست بوونیان، دەگەڵ زمانەکانی ئینگلیسی، ئاڵمانی و تا ڕادەیەکیش، فارسی، عەرەبی و تورکیی هەمان ماڵپەڕ، بەراورد کراوە.

ئا.د. ژابا و کوردناسی

لە ڕیزی کوردناسانی ڕووسیا لە سەدەی ١٩دا، «ئاڤگوست دیمێنتێڤیچ ژابا»[١] وەک ڕۆژهەڵاتناسێکی بەناوبانگ جێگەیەکی فرە بەرزی بۆ خۆی تەرخان کردووە و شایانێتی بە یەکێک لە درەوشاوەترین کوردناسانی نیشتمانیی [ڕووسیا] هەڵی سەنگێنین. مخابن تاکوو ئێستا چالاکییەکانی لە بەرهەمە زانستییەکاندا ڕەنگدانەوەی ئەوتۆی نەبووە[٢]. لە کاتێکدا پاژی «ئا.د. ژابا» لە کوردناسیدا گەلێک زۆرترە. دیپلۆماتکارێکی لێهاتوو، زانایەکی پایەبەرز و دەگمەن، کۆکەرەوەی ماندوویی نەناسی دەستنووسە کوردییەکان و پێکهێنەری یەکەم فەرهەنگی کوردی لە ڕووسیا؛ ئەوانەن سەرەکیترین تایبەتمەندییەکانی ئەو مرۆڤە سەرسووڕهێنەرە.

«ئا.د. ژابا» لە ١٥ ئووتی ساڵی ١٨٠١ لە شاری «ڤیلنۆ» (ڤیلنۆس)[٣] لە بنەماڵەی شازادەی پۆلۆنی لەدایک بووە[٤]. لە مانگی مای ساڵی ١٨٢٤دا، پاش تەواوکردنی سەرکەوتووانەی خوێندن لە زانکۆ، لە بەشی ڕێگەوبانی وەزارەتی کاروباری دەرەوە لە شاری «پیترۆگراد» وەک یاریدەدەری وەرگێڕ، دادەمەزرێ. بەڵام ئەو ئەرکە دەگەڵ هێز و توانای لێنەهاتووی «ئا.د. ژابا»دا یەک ناگرێتەوە، بۆیە لە مانگی ئاوریلی ساڵی ١٨٢٥دا، داوای دەست لە کار کێشانەوە دەکات. لە پەڕاوی کەسایەتییەکەیدا هاتووە: «لە ماوەی خزمەتکردنیدا گەلێک بە ڕێکوپێکی کارەکانی ڕاپەڕاندووە و

ئەرکەکانی بەوپەڕی سەرکەوتووییەوە ئەنجام داوە»[٥]. بە فەرمانی بەڕێوەبەرایەتیی باڵای فەرمانگەی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، «ئا.د. ژابا» لە ڕیزی شەش خوێندکاردا دەستنیشان دەکرێ بۆ خوێندن لە بەشی زمانە ڕۆژهەڵاتییەکانی خوێندنگەی وەزارەتی کاروباری دەرەوە کە ماوەیەک پێشتر و لە ساڵی ١٨٢٣دا، بۆ پەروەردەکردنی کادیرانی دیپلۆماتکاری پێویست بۆ خزمەتکردن لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتیدا، دامەزرابوو. لێرەدا بەهرە و لێهاتوویی «ئا.د. ژابا» دەپشکوێ و بە خێراییەکی سەرسوڕهێنەر فێری زمانە ڕۆژهەڵاتییەکان دەبێ و لە مانگی ئاوریلی ساڵی ١٨٢٨دا، دەبێتە ئەندامی دەستەی وەرگێرانی دەوڵەتیی وەزارەتی کاروباری دەرەوە. لە مانگی جەنیوەری ساڵی ١٨٣٠دا، وەک وەرگێری[٦] جێگری کۆنسوول لە حەیفا دەستبەکار دەبێ. پاش ٢ ساڵ دەبێتە وەرگێری کۆنسوولخانە لە «تێسالۆنیکی». لە مانگی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٨٣٥دا، «ئا.د. ژابا» ڕەوانەی کۆنسوولخانەی گشتی لە شاری «سمیرنا»[٧] دەکرێ. پاش ٣ ساڵ، پلەی وەرگێری یەکەم (دێرین) وەردەگرێ.

دەوڵەتی ڕووسیا لەبەر هەلومەرجی پێکهاتوو لە ناوچە ڕۆژهەڵاتییەکاندا، بە پێویستی دەزانێ کەسێکی لێهاتوو ڕەوانەی شاری ئەرزەڕۆم بکات. دیارە سەرکەوتنەکانی «ئا.د. ژابا» لە کاروبارەکانیدا دەبێتە هۆی دەستنیشانکردنی لە مانگی مایسی ١٨٤٨دا، بۆ ڕاپەڕاندنی ئەرکی دژوار و پڕبەرپرسیارێتیی بەڕێوەبردنی کۆنسوولخانەی ڕووسیا لە ئەرزەڕۆم، هاوکاتیش دەبێتە ئەندامی ڕاوێژکارانی وەزارەتی کاروباری دەرەوە. «ئا.د. ژابا» لە ڕیزی سپای ڕووسیاشدا چالاکانە لە شەڕەکانی ساڵانی ١٨٥٣-١٨٥٦ی کریمەدا بەشداریی کردووە و بە فەرمانی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ڕووسیا، بووەتە خزمەتکاری شازادەی سەرلەشکر، بێبووتۆڤ[٨]. «ئا.د. ژابا» لە مانگی نۆڤەمبەری ساڵی ١٨٥٣دا، دەبێتە فەرماندەی یەکەکانی سپا کە لە سەر سنوورەکانی کافکاز - تورکیا[٩] جێگیر کرابوون؛ لە مانگی جوونی ١٨٥٤دا، کاتێک هێرش دەست پێ دەکات و سپای ڕووس بەرەو گوندی «میشکۆ» وەڕێ دەکەوێ، «ئا.د. ژابا» لە ڕیزی یەکەی «ئەلێکساندرەپۆل»ی سپادا خزمەتی کردووە؛ هەروەها لە هێرشی سپا بۆ گوندی «قزڵ چاخچووک»یشدا بەشدار بووە و لە کاتی پەڕینەوەی سپا لە ڕووباری «قەرەخان چای»دا، دەگەڵ دەستەی هەواڵگری و پشکنینی سپا لە گوندی «جامووشلی» و لە پێکدادان دەگەڵ سوارەکانی تورکدا، بەشدار بووە.

«ئا.د. ژابا» لە هێرش بۆ «قزڵ چاخچووک»دا (لەژێر فەرماندەیی شازادەی سەرلەشکر، ئا.ئی. باریاتینسکی) دەگەڵ ئەو یەکانی سپا بووە کە سەرەڕای ئاگری بەهێزی سپای تورک لە ڕووباری «قارس» پەڕیونەوە و لە پێکدادان دەگەڵ سوارەکانی تورکدا، بەشدار بووە؛ ئەندامی دەستەی هەواڵگری و پشکنین بووە لە گوندی «حاجی وەلی» و لە شەڕی گوندی «قورۆق دەرە»دا، شازادە «دەندووکۆڤ- کۆرساکۆڤ»ی لە کوشتن ڕزگار کردووە. «ئا.د. ژابا» بە درێژایی مانگی مای ساڵی ١٨٥٥ لەڕیزی یەکە سەربازییەکانی سەرلەشکر «ن.ن. مۆراڤیۆڤ»، حاکمی سەربازیی کافکاز، لە ئوردووگای «ولادی قارس» خزمەتی کردووە. «ئا.د. ژابا» لەژێر فەرماندەیی شازادەی سەرهەنگ، « دەندووکۆڤ- کۆرساکف» لەشکەری سەر ڕووباری «ئاراس»، گرتنی شاری «حەسەن قەڵا» و هێرش بۆ سەر شاری «قارس»دا، بەشدار بووە.

لە مانگی مای ساڵی ١٨٥٦دا و پاش ڕێککەوتنی ئاشتی، «ئا.د. ژابا» دووبارە وەک کۆنسوول لە ئەرزەڕۆم دەستنیشان دەکرێ

و لە ڕیزی ڕاوێژکارانی دەوڵەتیی ڕووسیادا، جێگیر دەبێ. لە هەمان ساڵدا، میداڵیای برۆنز لەسەر ئاڵای «سانکت گیۆرگ» وەردەگرێ کە بە بۆنەی شەڕی کریمە دەرکەوتبوو.

هەر لە ساڵی ١٨٥٦دا، ئادێمیک «ب. دۆرن»[١٠]، «ئا.د. ژابا» ڕادەسپێرێ کەڵک لە مانەوەی لەو ناوچەیە وەربگرێ و خۆی خەریکی کۆکردنەوە و لێکۆڵینەوە لەو بابەتانە بکات کە سەبارەت بە زاری کرمانجی هەن. ئەوکاتی، کوردناسیی ڕووسیا، تازە لەدایک دەبوو و ئەو بوارە، لە کەنار هێندێک نووسراوەی زارەکی و گێڕانەوە، تەنیا بە شێوەی زارەکی و گێڕانەوە ناسرا بوو. هەڵبەت زانیاری سەبارەت کورد و هەوڵێکی زانستیانەش بۆ ڕوونکردنەوەی گەلێک پرسی جیاواز سەبارەت بە زمان، وێژە و مێژووی کوردی لە ئارادا بوو. دەرکەوتنی ئەو کارانە لەسەرەتادا، گەلێک پەرشوبڵاو بوون، بەڵام وردە وردە ژمارەیان زیاتر دەبوون و لێکۆڵینەوەی بابەتیانە پەرەی دەستاند (کارەکانی «پ.ئی. لێرخ»[١١] و «ب. دۆرن» سەریان هەڵدا).

«ئا.د. ژابا» سوودی لە ماوەی مانەوەی لە کوردستان وەرگرت و بە شێوەیەکی بنەڕەتی لێکۆڵینەوەی لە زمان و دابونەریتی کوردەکان ئەنجام دا و بۆ دۆزینەوە و توێژینەوەی بابەت سەبارەت بە زمان، وێژە و مێژووی گەلی کورد تەواوی هەوڵی خۆی وەگەڕ خست و تا کۆتاییی ژیانی وازی لەو ئەرکەی نەهێنا.

«ئا.د. ژابا» لە ماوەی ژیانی لە ئەرزەڕۆم، ئەو هەلەی بۆ ڕەخسا تا دەگەڵ گەلێک کەسایەتیی بەرەچەڵەک کورد، پەیوەندی بگرێ. لێرەدایە کە زانای کورد، مەلا مەحموود بایەزیدی، دەوری یارمەرتیدەرێکی فرە مەزن و گرانبەها بۆ «ئا.د. ژابا» دەگێڕێ. مەلا مەحموود بایەزیدی، کەسایەتییەکی فرە زانا بووە و زمان و وێژەی عەرەبی، فارسی و تورکیی زۆر بەباشی زانیوە. سەرەتا لە شارەکەی خۆی، بایەزید خوێندنی دەست پێ کردووە و پاشان چووەتە تەورێز. مەلا مەحموود پاشان دەگەڕێتەوە بۆ بایەزید و دەبێتە بەڕێوەبەری مەدرەسەی شار و لێرەدایە کە لە نێو هاووڵاتییەکانیدا ناوبانگ و ڕێزی تایبەت پەیدا دەکات. پاش کۆتایی هاتنی دەسەڵاتی دوایین حاکمی کورد لە بایەزید، دەگەڕێتەوە بۆ ئەرزەڕۆم و بۆ کۆکردنەوەی دەستنووسە کوردییەکان، نووسینی نامەکانی، وەرگێڕانی بابەتەکانی و نووسینی هێندێک بەرهەم، دەبێتە مامۆستای لێهاتوو و یاریدەدەرێکی فرە چالاک و بەئەمەکی «ئا.د. ژابا». هەڵبەت کۆنسوولی ئەرزەڕۆم چەند یاریدەدەری دیکەشی هەبووە کە دواتر ئاماژەیان پێ دەکەین.

لە کۆتاییی ساڵی ١٨٥٦دا، «ئا.د.ژابا» هێندێک پەندی پێشینیانی تورکی و چەند بەشێک لە هەڵبەستەکانی «ئەسکەندەرنامە»ی نیزامیی کە بە کوردی وەرگێڕدرابوون، دەنێرێتە ئاکادیمیای ئیمپراتۆری. «ئا.د. ژابا» لە نامەیەکدا بە ڕێکەوتی ٢٥ی مارچی ١٨٥٧ بۆ «ب.ئا دۆرن» دەڵێ: «من تا ئەو ڕادەیە فێری زمانی کوردی بووم کە سەربەخۆ بتوانم وەرگێڕان بکەم و کارەکانم ڕاپەڕێنم»[١٢]. لە کۆتاییی ساڵی ١٨٥٧دا، «ئا.د. ژابا» نیوەرۆکی هەڵبەستەکانی «مەم و زین»ی ئەحمەد خانی و لە سەرەتای ساڵی ١٨٥٩دا، وشەگەلی هاوتەریبی زاری هەکاری و ڕەوەندی (نزیک بە ١١٠٠ وشە)، دەستنووسی خۆی بۆ فەرهەنگێکی دیالۆگی کوردی- فەرانسی کە ٣٣٠٠ پەیڤی لەخۆ گرتبوو و بەگوێرەی زاری کوردانی ئەرزەڕۆم ڕێکی خستبوون، دەگەڵ زانیاری سەبارەت بە هۆزە کوردەکانی باکووری ڕۆژهەڵات، هێندێک زانیاری سەبارەت بە ٧ هەڵبەستوانی کورد، هەروەها ڕێزمانێکی عەرەبی- فارسی- کوردی کە بەرهەمی سەدەی ١١ی [کۆچی] «عەلی تەرەماخی»یە، بەپێشەکییەکی مەلا

مەحمـــوود بایەزیدییـــان بـــۆ دەنێرێت. ئەو دەستنووسانە گەیشتوونەتە مۆزەخانەی ئاسیا کــە یەکێک لە کوانووە هــەرە گرینگەکانی ڕۆژهەڵاتناسیی ڕووسیایە.

لـە نامە نێردراوەکانی بـۆ پیتەربوورگ، بۆمـان دەردەکەوێ کە «ئـا.د. ژابا» چەندە تووشـی زەحمەت بووە و چ هێز و هێندێک جاریش، چ هەڵسوکەوتێکی دیپلۆماتیکی بۆ وەدەستهێنانی ئەو دەستنووسانە بەکار هێناوە. بۆ نموونە کاتێک لە نامەکەی بۆ «ب.ئا. دۆرن» بە ڕێکەوتی ١٧ی جوونی ١٨٥٨دا، باسـی دەستنووسی ڕێزمانەکەی «عەلی تەرەماخی» دەکات، دەڵـێ: «ئەزبەنـی ڕێگـەم پێ بدە سەرنجی ئێوە بۆ ئەو نامیلکەیە ڕابکێشم کە ئەمجارە لە سـێیەم بەستەی نێردراوەمدا، بۆ ئێوەم ناردووە؛ پێشەکییەکی تێدایە سەبارەت بـە ڕێزمانە کوردییەکەی عەلی تەرەماخی و کورتە باسـێکیش دەربارەی نووسـەرەکەی کە من وەرمگێڕاوەتە سـەر زمانی فەرانسی و لـە کۆتاییەکەیدا هێندێـک تێبینیم بۆ لێکۆڵینەوە لەو پێشەکییە نووسیوە. خاوەنی ڕێزمانەکـەی عەلی تەرەماخـی، مەلایەکی پیرە و بە هیچ شـێوەیەک ئامادە نەبوو ئەو دەستنووسە گرانبەهایم پێ بدات، سەرەنجام پـاش دیارییـەک، ڕێی پێـدام کۆپیی لێ هەڵگرم، ئێسـتاش ئەو کارە دەکەین و هەر پاش تەواوکردنی، دەگەڵ دوو دەستنووسـی دیکە کـە وەدەسـتم کەوتـوون، ڕەوانەی ئاکادێمیای دەکەم»[١٣].

هێندی پێناچی، «ئا.د. ژابا» دەستنووسێک لە ڕێزمانەکەی عەلـی تەرەماخی دەنێرێتە پیتەربـوورگ و «ب.ئـا. دۆرن» لـە وەڵامدا پێشنیازی پێ دەکات وەریگێڕێ. [«ئا.د. ژابا لە وەڵامدا دەڵێ:] «ئێوە پێشنیازتان کردووە خۆم خەریکی وەرگێڕانی ڕێزمانەکەی عەلی تەرەماخی بکەم. ئێسـتا خۆیشم لەسەر ئەو باوەڕەم، بەڵام پێویسـتە بڵێم کە تەرەماخی بـە سیسـتەمێکی دژواری ڕۆژهەڵاتـی ئـەو ڕێزمانـەی دارشـتووە کـە بـە هیچ شێوەیەک دەگەڵ ڕێکارە پەسەندکراوەکانی ڕۆژهەڵاتناسیدا ناگونجێ. پێم وایە ئیتر ئەوە ئەرکێکی زیادەیە. بۆیە ئەو بابەتەم وەرنەگێڕاوە و تەنیـا وەک بابەتێکی سـەرنجڕاکێش بۆ ئێـوەم ناردووە... تەرەماخی پەیڤی بە سـێ پـاژ دابەش کـردوون: نـاو، کار و ئامراز[١٤] و سـێ کاتی، ڕابردوو، ئێسـتا و داهاتووی لێک جیا کردووەتەوە. پاشـان نووسەر هەر یـەک لەو پاژانە و کاتـەکان دابەش دەکات و ئیتر سەرلێشـێواوییەک ساز دەکات. بۆیە لێکۆڵینەوە لـەو ڕێزمانە گەلێـک دژوارە و ڕێگەت پـێ نادات لـە مانـاکان تێبگەی. پێویستە بەدواداچوون و لێکۆڵینەوەی دوور و درێژی بۆ بکرێ تاکوو لێی تێبگەی. مەلای خاوەنی دەستنووسەکە، ئێستا لە هەکارییە و هیوادارم بگەڕێتـەوە ئەرزەڕۆم، ئینجا داوای لێ دەکەم ئەو نووسراوەیەم بداتێ و سەرەڕای ئـەو دژوارییانـە، وەریگێـڕم»[١٥]. هەڵبەت ئـەو بڕیارەی «ئا.د. ژابـا» جێبەجێ نەکراوە. ڕەنگـە یەکێک لە هۆیەکانیـش بگەڕێتەوە بۆ کارەسـاتی سـامناکی ئەردهەژێنەکەی ئەرزەڕۆم کە لە ئاکامیدا، «ئا.د. ژابا» هەرچی هەیبـووە لە دارایی جووڵاو و نەجووڵ، لەنێو چوون. بۆیە لە مانگی ئووتی ساڵی ١٨٥٩دا، وەزارەتـی کاروباری دەرەوە بـە بڕی هەزار ڕووبڵ یارمەتیی بۆ ناردووە[١٦].

سـەرەڕای ئەمانە، «ئا.د. ژابـا» درێژە بە بەدوواداچوونەکانی بۆ دۆزینەوەی بابەتەکانی کوردناسـی دەدات و کۆکراوەیـەک لە ٤٠ چیرۆک سەبارەت بە ژیانی کوردەکان، ڕەوانەی ئاکادێمیای زانستەکانی ئیمپراتووری دەکات (دەقەکانی بە زمانی کوردین و بێژەنووسی[١٧] پەیڤەکانی بۆ کردووە و وەریگێڕاوەتە سـەر زمانی فەرانسی). «ئا.د. ژابا» لە مانگی مارچی سـاڵی ١٨٥٩دا، لە نامەیەکەدا نووسیوێتی: «لێکۆڵینەوەکانم سەبارەت بە زمانی کوردی هەنگاو بـە هەنگاو بەرەو پێش دەچن، بەبێ

هیچ کێشەیەک گەلێک چیرۆکی زارەکیی کوردانی ناوچەکانی مووش، بدلیس، وان، بایەزید، قارس، ئەرزەڕۆم و ئەرزەنجانم کۆ کردوونەتەوە»[١٨].

بە بڕیاری بەشی مێژوو و زمانەوانیی ئاکادێمیای زانستیی ئیمپراتووری، لێژنەیەک بۆ چاپکردنی بەرهەمەکانی «ئا.د. ژابا» پێک دێت و تەنیا چاپی دەقی بابەتەکان و وەرگێڕدراوەکەی، بەبێ بێژەنووسییەکان ڕاپەڕاندووە، چونکوو شێوازی بێژەنووسینی پەیڤەکان یەکگرتوو نەبووە[١٩]. دەقە وەرگێڕدراوە فەرانسییەکان کە زۆر بە باشی مانای دەقە کوردییەکانی گەیاندبوو، پەسەند کران و بڕیار درا چاپ بکرێن و ئەرکی لەچاپدانی خرایە ئەستۆی «پ.ئی. لێرخ» کە وەک یەکێک لە لێهاتووترین پسپۆڕانی زمانی کوردی ناسرابوو. «پ.ئی. لێرخ» نقیسیاریی[٢٠]ئەو بابەتانەی ئەنجام دا کە «ئا.د. ژابا» وەریگێڕابوونە سەر زمانی فەرانسی و لە ساڵی ١٨٦٠ بڵاوکراونەتەوە[٢١]. هەڵبەت ئەو بەرهەمە چاپکراوەیە، وتارە ئاماژەپێکراوەکانی «ئا.د. ژابا» سەبارەت بە هۆزەکانی کورد و زانیاریی دەربارەی هەڵبەستوانانی [کورد]یشی دەگەڵ خراوە کە تاکوو هەنووکە لێکۆڵەرانی وێژەی کوردی کەڵکی لێ وەردەگرن.

نووسراوەکانی «ئا.د. ژابا»، زۆر زوو سەرنجی ئێرانناسانی بوارەکانی زمانەوانی، ئێتنۆگرافی و مێژوویی بۆ لای خۆی ڕاکێشا. بەتایبەت زانایانی ئینگلیسی پێشوازییان لێ کردووە. بۆیە مۆزەخانەی بەریتانیا، تەیلۆر[٢٢]، ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ، و کۆنسوولی بەریتانیا لە کوردستان سەرپشک دەکات تا دەستنووسە کوردییەکان و بەگوێرەی توانا، هەرچی سەبارەت بە کورد هەیە، کۆیان بکاتەوە[٢٣].

«ئا.د. ژابا» لەو قۆناخەدا خەریکی دارشتنی فەرهەنگی زمانی کوردی دەبێ و لە ساڵی ١٨٦٥، بەشی یەکەمی فەرهەنگەکەی، واتە بەشی «فەرانسی- ڕووسی- کوردی»ییەکەی دەنێرێتە ئاکادێمیای زانستیی ئیمپراتووری کە ٧٢١ لاپەڕەیە (هەر لاپەڕە، ١٨ دێڕە) و ١٥ هەزار وشەی لەخۆ گرتووە. هەڵبەت ئەوە ژمارەی وشە کوردییەکانی فەرهەنگەکە نییە، چونکوو گەلێک لە وشە فەرانسییەکان لە زمانی کوردیدا تەنیا یەک هاوتایان هەیە، بۆیە وشە کوردییەکان چەندپات بوونەتەوە. «ئا.د. ژابا» لە پێشەکیی ئەو فەرهەنگەدا دەڵێ: «ڕەنگە شێوازی بەکارهاتووی من بۆ بێژەنووسی وشەکان، بە دڵی هێندێک کەس نەبێ، بەڵام چونکوو ئەو فەرهەنگە تایبەتە بۆ ڕۆژهەڵاتناسان، ئەوانیش بە یارمەتیی دەربڕینەکان، گۆکردنی وشە کرمانجییەکان بۆیان دژوار نابێ، بێژەنووسییەکە بۆ ئەو کەسانەی تازە خەریکی فێربوونی ئەو زمانە دەبن، یارمەتیدەرە دەبێ»[٢٤]. «ئا.د. ژابا» لەو نامەیەدا بۆ «ب.ئا. دۆرن»، هیوادار بووە ئەو بەرهەمەی «ئەوەندە تەواو و جێگەی پەسەند بووبێت کە شایانی چاپکردن بێت»[٢٥]. «ئا. د. ژابا» دڵەڕاوکێی هەبووە لە هەر دەستکارییەک کە لە فەرهەنگەکەدا بکرێت. بۆیە تکا لە بەڕێوەبەرانی چاپ و بڵاوکردنەوەی دەکات بۆ هەڵەچنی و پێداچوونەوەی فەرهەنگەکە، کەڵک لە کوڕەکەی وەربگرن کە ئەو کاتی لە زانکۆی پیترۆگراد خەریکی خوێندن بووە (نامەی ڕێکەوتی ٢٥ی ئۆکتۆبەری ١٨٦٥)[٢٦].

«ب.ئا. دۆرن»، «ڤ.ڤ. ڤێلیامینۆڤ-زێرنۆڤ» و «پ.ئی. لێرخ»، بە ڕاسپاردەی «ن.ئی. ڤیسێلۆڤسکی» سکرتێری هەمیشەیی ئاکادێمیای زانستیی ئیمپراتووری، لەسەر «فەرهەنگە فەرانسی- ڕووسی- کوردی»یەکەی «ئا. د. ژابا» دەکەن. «پ.ئی. لێرخ» لە نامەیەکدا بەڕێکەوتی دیسەمبەری ١٨٦٦ دەڵێ: « لەو فەرهەنگەی بەردەستماندا، نووسەرێکی کارزان بە لانی کەم دوو قاتی

ئەو وشـــە کوردییانەی کە پێشتر دەمانزانی، کۆی کردوونەتەوە، ئەگـــەر زۆرتر نەبێ»[٢٧]. بەگوێـــرەی «پ.ئی. لێـــرخ»، زۆرترین نرخی ئەو فەرهەنگە لـــەو واتایانەدایە کە ئاماژە بە پەیوەندییـــە بنەماڵەیی و خزمایەتییەکان و ناوی گیانلەبەران دەکات. بەڵام دواتر دەڵێ: «ســـەبارەت بە بێژەنووســـیی فەرهەنگەکە، نووسەر لە بێژەنوسیی وشـــە کوردییەکاندا، وردەکاریی پێویستی لە بەکارهێنانی نیشانە ناســـراوەکانی ئەورووپی، ڕەچـــاو نەکردووە. هەروەهـــا لـــە وەرگێڕانی هێندێک وشـــەی فەرانسی بۆ کوردی و تەنانەت بۆ ڕووسیش، ناڕێکی بەدی دەکرێ»[٢٨]. «پ.ئی. لێرخ» لەو بارەیەدا ئاماژە بە چەنـــد نموونە لەو هەڵانە دەکات. وەک: «aboyer» [بەفەرانســـی] و «лаять» [بەڕووســـی]- [بەمانـــای «وەڕین] کە «ڕاهشتین» بەواتای «پەلاماردان، هێرش بردن»ی بـــۆ کوردییەکەی دانـــاوە و دەڵێ، «دەتوانیـــن ئاماژە بە پتر لە ســـەد نموونەی هەڵەی هاوشـــێوە بکەین کە هاوتای وشـــە فەرانســـییەکانیان دەگـــەڵ واتـــا کوردی و ڕووســـییەکان، یەک ناگرنـــەوە[٢٩]. «پ.ئی. لێرخ» بە پێداگری بۆ وردبوونەوە لەو هەڵانە، دەڵێ: «ئەو نموونانە دڵنیای کردووم کە بەڕێز ژابا هێشتا تێنەگەیشـــتووە بۆچی بەتایبەتی پێداگریـــم کـــردووە بۆ وردبینیـــی هەرچی زۆرتری بێژەنووسیی ئەو دەق و واتایانەی کە بەگوێگرتن وەریگرتوون. ژابا پێی وایە زانینی ئەلفبێی عەرەبی و بەکارهێنانی بۆ نووسینی زمانەکانی فارسی و تورکی، بەسە بۆ نووسین و گۆکردنی دروستی وشە کوردییەکان. بەڵام کەســـێک کە لەنێو کوردەکانـــدا نەژیابێ و پیتـــە دەنگدارە کورت و درێژەکان لێک جیا نەکاتەوە یـــان پیتە دەنگدار و دوودەنگەکان [دیفتۆنگـــەکان] بەزیادە نەزانێ، هەمیشـــە پێویستی بە بێژەنووسییەکی ڕێکوپێکی واتا کوردییـــەکان دەبێ. لێرەدا زانینی زمانەکانی عەرەبـــی، فارســـی و تورکی بۆ ئـــەو بابەتە ئەوەنـــدە یارمەتیدەر نابـــێ، چونکوو هەر لە بنەڕەتەوە شـــێوازی ڕەچاوکراوی کوردەکان بۆ نووســـین، جیاوازە لە شـــێوازی نووسینی ئـــەو دوو زمانەی دیکـــە»[٣٠]. «پ.ئی. لێرخ» لە کۆتاییی نامەکەیدا دەڵێ: «ســـەرەرای ئەو کەموکوڕییانە، (فەرهەنگەکە) بۆ لێکۆڵینەوە لە زاری کوردی، گەلێک بابەتی باشی لەخۆ گرتووە».

بەشـــی مێژوو و زمانەوانیی ئاکادێمیای ئیمپراتووری بڕیاری چاپ نەکردنی بەشـــی یەکەمـــی فەرهەنگەکـــە، واتە فەرانســـی- ڕووســـی- کوردییەکـــەی دەدا و چاوەڕوان دەبن وەک «ئا.د. ژابا» بەڵێنی دابوو، بەشـــی دووەمی، واتە کوردی- ڕووسی- فەرانسییەکە تەواو بکات، ئینجا ئەگەر پەسەنـــد بکرێ و بە شایانی بزانن، چاپ و بڵاو بکرێتەوە. «پ.ئی. لێرخ» لە نامەیەکـــدا دەڵێ: «زۆر باش دەبێ ئەگەر بۆ کۆتاییی فەرهەنگەکە خشتەیەک لە وشە ڕووسی و فەرانسییەکان بۆ وشە هاوتا کوردییەکانیان، بـــە ئاماژەدان بە لاپەڕەکانی پێـــک بێنی»[٣١]. بـــەو جـــۆرە فەرهەنگەکە لەچـــاپ نەدرا و دەستنووســـەکەی هەتاکوو ئێستاش لە ئەرشیڤی بەشی ڕۆژهەڵاتناسیی ئاکادێمیای زانســـتیی یەکێتیی سۆڤیەت لە لێنینگراد پارێزراوە[٣٢].

لە ساڵی ١٨٦٦، «ئا.د. ژابا» لە تەمەنی ٦٥ ساڵیدا، پلەی «ڕاوێژکاری کارای دەوڵەت»[٣٣]ی پێ دەبەخشن. بەڵام کۆنسوولی ئەرزەڕۆم لە کۆتاییی ســـاڵی ١٨٦٦دا، دەســـت لە کار دەکێشـــێتەوە و ڕوو لە شـــاری «ســـمیرنا» دەکات. لێرەدا «ئا.د. ژابا» هەموو توانای خۆی بۆ کۆکردنەوەی بابەتی مێژوویی، ئێتنۆگرافی، وێژەیی و زمانیی کـــوردی تەرخان دەکات. لـــە نامەیەکـــدا بە ڕێکەوتـــی ٣٠ی مارچی ١٨٦٧دا، «ئا.د. ژابا» نووسیوێتی: «ئێستا چیتر بەرپرسیارەتیی پێشووم لە ئەستۆ نییە، بۆیە بێ وچـــان خەریکـــی تەواوکردنی کارەکانی پێشووم دەبم»[٣٤]. لێرەدا «ئا.د. ژابا» فەرهەنگی

کوردی- ڕووسی- فەڕانسییەکە تەواو دەکات کە ڕێک ٦٠٠ لاپەڕەی لەخۆ گرتووە و ٦ ساڵ کاری لەسەر کردبوو. لە هەمان نامەدا دەڵێ: «ئەگەرچی ماوەیەکی دوور و درێژە خەریکی ئەو کارە تاقەت پڕووکێنە بووم، بەڵام توانیومە گۆڕانکاری لە بەرهەمەکەمدا بکەم. ئێستا درێژە بە بەدواداچوونەکانم بۆ زمان و وێژەی کوردی دەدەم و خەریکی وەرگێڕانی کتێبێکی مێژووییم لە زمانی کوردییەوە کە درێژەدەری مێژووەکەی شەرەفخانە. نووسەری ئەو کتێبە، بابەتەکەی لەو قۆناخەوە دەست پێ کردووە کە شەرەفخان کۆتاییی پێ هێناوە، تا دەگاتە سەردەمی ئێمە»[٣٥].

هەر دەگەڵ ئەو نامەیە کە لە «سمیرنا»وە بۆ ئاکادێمیای ئیمپڕاتووری ناردوویەتی، «ئا.د. ژابا» وەرگێردراوی پێشەکیی «مێژووی نوێی کوردستان»ی (لە ٥٠ لاپەڕەدا) [٣٦] بەزمانی فەڕانسی بۆ ئاکادێمیا ڕەوانە کردووە. لەو نامەیەدا دەڵێ: «ئەو «مێژوو»یە سەرەنجام لە ساڵی ١٢٧٥/٥٨-١٨٥٧دا، لەتوێی تاقە دەستنووسێکدا تەواو بووە و ئێستا لەبەر دەستمدایە؛ گەرەکمە پاش تەواوکردنی بەشی دووەمی فەرهەنگەکەم، خێرا خەریکی وەرگێڕانی بم»[٣٧]. «ئا.د. ژابا» لەو «پێشەکی»یەدا، ئاماژەی بە ناوی نووسەر و درێژەدەری پەڕتووکەکەی شەرەفخان نەکردووە. بەڵام لە نامەکەیدا ئاماژە بە «مێژووی کوردەکان» دەکات کە بریتییە لە ١٠٠٠ لاپەڕە و پاش دوو جار داواکردن و بەخشینی خەڵاتێکی مەزن، مەلا مەحموود بایەزیدی نووسیویێتی[٣٨]. «ئا. د. ژابا»، دەقە ڕەسەنە کوردییەکەی ئەو «پێشەکی»ییەی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی فەڕانسی، بەڵام ئەوی نەناردووەتە ئاکادێمیا و نەیگوتووە «مێژووی کوردەکان» بەگوێرەی چ سەرچاوەگەلێکی مێژوویی نووسراوە[٣٩]. مەلا مەحموود بایەزیدی لەسەرەتای «پێشەکی»دا، باسی شەرەفخان و ئەفسانەی سەرهەڵدانی ڕەچەڵەکی کوردی کردووە و پاشان ئاماژە بە تایبەتمەندی و دابونەریت، شێوازی ژیان، زاری کورد و جوگرافیای جێگیربوونی هۆزەکانی کورد دەکات. ئاماژەی بە ژمارەی هۆزە ئێزدییە کوردەکانیش کردووە. پاشان نووسەر دیسان گەڕاوەتە سەر باسی شەرەفنامە و شەرەفخان، لێرەدا باسی وەرگێڕانی شەرەفنامە بە تورکی دەکات کە لە بدلیس کراوە و دەڵێ تەنیا دوو یان سێ دەق لەو وەرگێڕانە هەبووە.

«پێشەکی»، هەروەها خشتەیەکی لە ناوی حاکمانی کوردستان لە ساڵی ٨٦-١٧٨٥ەوە دەگەڵە، واتە لەو کاتەوە نووسەر بەرهەمەکەی دەست پێ کردبوو، هەتاکوو ساڵی ١٨٥٧. بەگوێرەی ئەو خشتەیە و پێڕستی بابەتەکانی بەرهەمەکە کە بریتییە لە ١١ بەش، دەکرێ ئاگاداری نێوەڕۆکی بەرهەمەکەی مەلا مەحموود بایەزید ببینەوە کە «ئا.د. ژابا» دەگەڵ نامەیەک بە ڕێکەوتی ١٣ی جوونی ١٨٦٧بۆ «ب.ئا.دۆڕن»ی ناردووە[٤٠]. ڕەنگە دەستنووسی ڕەسەنی ئەو بەرهەمە و وەرگێڕدراوە ناتەواوەکەی، لە ئەرشیڤی «ئا.د. ژابا» لە شاری «سمیرنا» مابووبێتەوە.

«ئا.د. ژابا» لە مانگی جوولای ١٨٦٧، فەرهەنگی کوردی- ڕووسی- فەڕانسی ناردووەتە پیتەربوورگ و وێڕای گرینگ هەڵسەنگاندنێکی زۆر، تکای لە هاوکارانی لە ئاکادێمیای ئیمپڕاتووری کردووە پێیدا بچنەوە. دەستنووسی ئەو فەرهەنگە بریتییە لە ٦٥٦ لاپەڕە (هەر لاپەڕە ١٨ تا ٢٥ دێڕ) و ٦٠٠٠ واتاگەلی بوارەکانی ژیان و گوزەران، جلوبەرگ و پەیوەندییە بنەماڵەیی و ئابوورییەکانی لەخۆ گرتووە. لە فەرهەنگەکەدا چاوگەکان گەردان کراون، بەڵام ناوی ئەو ڕووەک و باڵندە و گیانلەبەرە کێویانەی تێیدا نییە کە لە ژینگەی ژیانی کورددا

بەدی ناکرێن. لە زۆر شـــوێندا کەموکووری لە وەرگێڕانی وشەکان بە ڕووسی دەبینرێ. «ئا.د. ژابا» لە پێشەکیی فەرهەنگەکەدا دەڵێ: «هیوادارم ڕۆژهەڵاتناسـان ئـەو بەرهەمەی من بـە دڵفراوانییەوە وەربگـرن و بە هۆی گەلێک لێکهەڵپچڕان و یەکدەســت نەبوون کە لەو کارەدا دەبینــدرێ، تاوانبارم نەکەن، دیارە ئەوەش لــە ڕووی پابەندبوونم بووە بۆ نەسرینەوەی تایبەتمەندیی کەوناراییی زمانی کوردی و پێشاندانی ئەو زمانە، بەو شێوەیەی کە ئێستا هەیە»[٤١].

لێرەدا دیســان «ب.ئـا. دۆرن»، «ڤ.ڤ. ڤێلیامینـــۆڤ- زێرنـــۆف» و «پ.ئـــی. لێرخ» لەلایەن ئاکادێمیای زانســتیی ئیمپراتوری، ڕادەســـپێردرێن بە فەرهەنگەکـــەدا بچنەوە. لـــە نامەیەکدا کـــە «ب.ئـا. دۆرن»، «ڤ.ڤ. ڤێلیامینـــۆڤ- زێرنـــۆف» و «پ.ئـــی. لێرخ» بـــە ڕێکەوتـــی ٥ی نۆڤەمبـــەری ١٨٦٨ بۆ بەشـــی مێـــژوو و زمانەوانیـــی ئاکادێمیای زانستیی ئیمپراتووری نووســـیویانە، هاتووە: «ئێمە پێداچوونەوەیەکـــی زۆر تایبەتمان بە بەرهەمەکەی بەڕێز ژابادا کرد. ئێمە گەیشتینە ئـــەو ئاکامە کە چـــاپ و بڵاوکردنەوەی ئەو بەرهەمە گەلێک ســـوودمەندە. تاکوو ئێستا زۆر بە دەگمەنی لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی کراوە، هێشـــتا ئامراز و شێوازێکی تایبەت بۆ لێکۆڵینـــەوە لەو زمانە، لەبەر دەســـتدا نییە. بەڕێز ژابـــا، فەرهەنگەکـــەی زۆر بە دڵپاکی ڕێـــک خســـتووەتەوە، لـــە کەموکوورییـــە گرینگەکان پاک کراوەتەوە. ئەو فەرهەنگە بۆ ئاشـــنابوون دەگەڵ زمانی کوردی، هەڵگری بابەتگەلێکی دەوڵەمەنـــدە؛ بۆیە دڵنیاین کە دەرکەوتنـــی ئەو فەرهەنگەی «ئـــا. ژابا»، لە لایـــەن زانایانـــی ڕۆژهەڵاتناســـی جیهانەوە بەوپەڕی حەزەوە پێشوازیی لێ دەکرێ»[٤٢]. بەرپرســـانی ئاکادێمیا، بە پێویستیان زانیوە فەرهەنگەکـــەی «ئـــا.د. ژابـــا»، واتە بەشـــی کـــوردی- ڕووســـی- فەڕانســـییەکەی، بەو شێوەیەی کە نووسەرەکەی ئامادەی کردبوو و بەبێ هیچ گۆڕانکارییەک لە بێژەنووســـی و شـــێوازی دارشـــتنی، چاپ و بڵاوبکەنەوە (تەنیا هێندێک هەڵەی زمانەوانیی ڕووســـی و فەڕانســـی چاک کران و ئەو وشانەشی لێ زیاد کراوە کە هاوتا ڕووسییەکانی دانەنرابوو). دەبێ بڵێین، ئەو فەرهەنگـــە لەنێو ژینگەی ژیانی کورد ســـەری هەڵدابـــوو و بنەمایەکی دەوڵەمەنـــدی بـــۆ لێکۆڵینـــەوە لـــە زمانی کـــوردی لەخۆ گرتبوو. بۆیـــە «ب.ئا. دۆرن»، «ڤ.ڤ. ڤێلیامینـــۆڤ- زێرنۆف»،ئـــەو دوو لایەنەیان بە گرینگترین تایبەتمەندییەکانی فەرهەنگەکـــەی هەڵســـەنگاندووە؛ هاوکات ئەوەشـــیان دەربڕیوە کە ئەگەر دەســـتکاری کرابـــا، ڕەنگە تایبەتمەندییەکانی لەدەســـت دابـــا؛ هەروەها پێیان وابووە ئیتر پێویســـت ناکات بەشـــی «فەڕانسی- ڕووسی- کوردی» فەرهەنگەکـــە چـــاپ بکرێ و پێویســـتیش نییە خشـــتەی واتا ڕووسی و فەڕانسییەکان بەئاماژە بە لاپەڕەکانی دەگەڵ بێ کە پێشتر پێشنیاریان کردبوو.

«پ.ئی. لێرخ» پێشـــوازی لـــە فەرهەنگە کوردی- ڕووســـی- فەڕانســـییەکە دەکات و هیوادار بووە پاش چـــاپ و بڵاوبوونەوەی، زمانی کـــوردی لـــە نێـــو ئەورووپییەکاندا، دڵســـۆزانی زۆرتـــر پەیـــدا بـــکات، بەڵکوو نەتەنیـــا بازنـــەی واتاکانـــی فەرهەنگەکـــە بەربڵاوتر بکەن، تەنانەت لێکۆڵینەوە لەســـەر «شـــێوازە جۆراوجۆرەکانی زاراوەگەلی زمانی دەوڵەمەنـــدی کوردی بکـــەن»[٤٣]. هەروەها دەڵێ، چاپ و بڵاوکردنـــەوەی فەرهەنگەکە «بێگومان هێندێک لە گەشتیارانی کوردستان یان کۆنسوولەکانی وڵاتە زلهێزەکانی ئەورووپا کە لە گەلێک شـــوێندا هاموشـــۆیان دەگەڵ کورداندا هەیە، هـــان دەدات لێکۆڵینەوە لەو زمانـــە بکەن»[٤٤]. جگە لەمە، ئاســـانکارییش دەکات بـــۆ خوێندنـــەوەی بەرهەمـــە بڵاوکراوەکانی دیکەی ئەو بوارە و «بابەتەکانی

دیکەی زمانی کوردی کە لە ئەرزەڕۆم کۆ کراونەتەوە، دەبنە یارمەتیدەرێک بۆ داڕشتنی ڕێزمانی کوردی لە داهاتوودا»[٤٥].

سەرەڕای ئەمانە، «پ.ئی. لێرخ» پاش خوێندنەوەیەکی قووڵ و هەمەلایەنەی بەرهەمەکەی «ئا.د. ژابا»، ڕەخنەکانی خۆشی لەسەر ئەو بەرهەمە دەرکاندووە. «هەڵبەت پێکهێنەرە زۆر بەڕێزەکەی فەرهەنگی کوردی، هێشتا لە پێویست بوونی بێژەنووسیی ورد و یەکپارچە تێنەگەیشتووە. دیارە دەبێ بڵێین ئەو بابەتە دەوڵەمەندانەی کە ئەو بەڕێزە بۆ ئاشنابوونی ئێمە دەگەڵ بازنەیەک واتای زمانی کوردی کۆی کردوونەتەوە، بە داخەوە ئەو کەموکوورییەی هەیە. بەڵام پشتگوێخستنی ئەو بەرهەمە بەهۆی یەکپارچە نەبوونی بێژەنووسی، بۆ لێکۆڵینەوەکانی داهاتوو لەسەر زمانی کوردی، سوودمەند نابێ»[٤٦].

لە درێژەی ئەو بابەتەدا، «پ.ئی. لێرخ» ئاماژە بەو کەموکوورییانە دەکات:

١ وەرگێرانی هێندێک لە «ئیدیۆم»ە کوردییەکان تەواو و ڕاست نیین.

٢ لە وەرگێرانەکاندا هەڵەی ڕێنووس هەیە.

٣ لە زۆر شوێن، هاوتای ڕووسیی واتاکان نەنووسراون.

جگە لەمانە، بابەتێکی دیکەش بووەتە هۆی نیگەرانیی «پ.ئی. لێرخ»: زۆربەی بابەتە کۆکراوەکان لە دەستنووسەکان و یا لە زمانی خەڵکی ئاسایی کوردەوە وەرگیراون (دەستنووسەکان کۆکراوەی ناوچە و زاراوە جیاوازەکانی کوردستانن). واتە، ئەو کەسانەی بابەتەکانیان نووسیوە و یان ئەو زاراوەیەی کە چیرۆک و پەند و گۆرانییەکانیان گێڕاوەتەوە، دانیشتووانی ناوچەی جیاوازی کوردستان بوون. کەواتە، وشەکان و فۆرمی وشەکردارییەکانی فەرهەنگەکە، لە یەک زار وەرنەگیراون. «پ.ئی.لێرخ» دەڵێ بەداخەوە، «ئا.د، ژابا» لە پێشەکییەکەیدا هەم ئاماژەی بە سەرچاوەکانی فەرهەنگەکەی نەکردووە، هەم لە نووسینی وشەکاندا، پیتی هەڵەی بەکار هێناوە، بۆیە گۆکردنی جیاواز بۆ وشەکان سەری هەڵداوە کە ئەوەش گەلێک گرینگە. بۆ نموونە، «اژوتین» و «هژوتین»، «اڤین» و «هڤین»، «ایسیر» و «هیسیر»، «استر» و «هستر»، و هتد. دەربڕینی بڕگەی دەنگدار لەسەرەتای وشەدا بە هەناسەیەکی قووڵ، لە لای کوردان زۆر باوە. «پ.ئی. لێرخ» بەباشی لەو ناراستی و هەڵانە تێگەیشتبوو کە «ئا. د. ژابا» بۆخۆی سەبارەت بە فەرهەنگەکەی ئاماژەی پێ کردبوون. «پ.ئی. لێرخ» دەڵێ: «هەڵەکانی ڕێنووسی زاری کوردی دەگەڕێتەوە بۆ کەم بوونی خوێندنگە و ڕێژەی فرە کەمی مامۆستایان لە کوردستان و بە گشتی، کەمتەرخەمیی نووسەرانی کورد کە بە باشی زمانی زکماکی خۆیان نازانن. هەروەها جێگەی داخە کە کوردەکان بۆ نووسین لە ڕێنووسی فارسی کەڵک وەردەگرن، بۆیە ناچار کراون لە ڕێکوپێک کردنی زمانە جیاوازەکەی خۆیان چاوپۆشی بکەن. ئا. ژابا فەرامۆشی کردووە کە زمانی کوردی هەر لە ئاستی زارەکییدا زیندوو ماوەتەوە. دیارە نووسینیشی هەیە، بەڵام بەو کەموکوورییانەی کە بە گوێرەی هەڵگەڕاندنەوەی گۆکراوە زارەکییەکان دەنووسرێن. بۆیە بەپێی ئەو ڕاستییانە، دەبێ پێش هەر شتێک سەرنج بدەین بە بیچمی وشەکان بەو شێوەیەی کە لە شێوازی زارەکیی گەلەکەدا ماوەتەوە و دەیبیسین»[٤٧].

«پ.ئی. لێرخ» جەختی لەوە کردووەتەوە کە زمانناسی هاوچەرخ، پێویستیی بە دۆزینەوەی کەرەسەگەلێک هەیە کە تا دەکرێ هەڵقولاوی دونیای ڕاستییەکانی دەوروبەرمان بێت. «وەک چۆن لێکۆڵەرێکی زانستە سروشتییەکان، ئەگەر کەرەسەکانی لێکۆڵینەوەی لەبەر دەستدا نەبێ، تەنیا لەو بەڵگانە کەڵک وەردەگرێ کە بەتەواوی لە ڕاست بوونیان دڵنیایە، لێکۆڵەرێکی زمانیش،

دەبێ مافی ئـــەوەی هەبێ داوای ئەو دەق و وشە کۆکراوانە بکات کە ئاستی هەرە بەرزی ڕوونی پێوە دیار بێ»[٤٨]. جێگیرکردنی پیتی «ە»، لە نێوەڕاستی وشەکاندا، گۆکردنی هەڵەی وشـــەکانی لێ دەکەوێتەوە، لە کاتێکدا «ئا.د. ژابا» پێی وایە بەکارهێنانی پیتی «ە» هەڵەیە. نووســـینی «جەرەباندین»، بە «cerebandin» دەخوێندرێتـــەوە نـــەک «cerbandin». ئەی «جرباندین» چـــۆن دەبێ (هەروەهـــا بڕوانە ئەوانەش: «ڤەجنکین» بەمانای «ترســـاندن»، «ورەمین» بەمانای «هەڵمسان» و هتد).[٤٩]

تایبەتمەندییەکانـــی زمانـــی ئاخافتن لە جێگۆڕکێ کردنی «ە» و «ی» خۆی دەنوێنێ، وەک: «ڤەخســـتن» و «ڤێ خستن» بەمانای «دووبارە هەڵکردن»؛ «چە کرن» و «چێ کرن» بەمانای دروستکردن؛ «اڤاهی» و «اڤایی» بە مانای «شوێنی مانەوە» و «ئاوایی»؛ «ڕووناهی» و «ڕوونایـــی» بە مانای «ڕووناکی»؛ «نەرین» و «نێرین» بەمانای «بۆچوون» و هتد.

«پ.ئی.لێـــرخ» پێـــی وابـــووە دەبـــێ فەرهەنگەکە بـــە بێژەنووســـیی چاککراوی نقیســـیارەکان چـــاپ و بـــڵاو بکرێتـــەوە. مەبەستیشـــی لە بێژەنووســـی ئـــەوە نەبووە ڕێنووسی کوردی وێنا بکات، بەڵکوو جەختی لەوە کردووەتەوە کە دەبێ گۆکردنی کوردی پێشان بدات، وەک ئەو جیاوازییانە: «ستون» و «اوســـتون» بە مانای «ســـتوون»؛ «سترک» و «اســـترک» بە مانای «ئەســـتێرە»؛ «ستور» و «اوســـتور» بەمانای «ناقۆڵا، زبـــر»؛ و هتد. «ئا.د. ژابا» لە فەرهەنگەکەیدا، شێوەنووسینی «ســـتون»، «ســـتور» و «ســـترک»ی بۆ ئەو وشانەی سەرەوەی نەنووســـیوە، ڕەنگە پێی وا بووبێ ئەو شـــێوەیە لە نووسینی کوردی، هەڵەیـــە، چونکوو زمانی کـــوردی دوو پیتی بێدەنگ دەگەڵ یەک بەکار ناهێنێ[٥٠].

«پ.ئی.لێـــرخ» ســـەبارەت بـــەو نموونانە و ڕەچاو نەکردنـــی یەکپارچەییـــی ڕێنووس، لەلایەن نووســـەرانی کوردەوە، دەڵێ: «ئەوە شـــەرێکی خوێندەوارانـــی کـــوردە دەگەڵ کەموکوورییەکانی ئەلفبێی عەرەبی، هێندێک لە نووســـەران و خۆشنووســـانی کورد هەوڵ دەدەن لەو ڕێنووسەدا گۆڕانکاری بۆ نووسینی زاری خۆیـــان پێـــک بێنـــن»[٥١]. هێندێک خۆشـــنووس پیتی «ا» بەکار دێنن، ڕەنگە بە مەبەستی تێگەیاندنی خوێنەر کە دەبێ وەک «a»، نـــەک وەک دەنگێکـــی دیکە گۆ بکرێ وەک: «طاولـــە» و «طولە» بە مانای «تەویلە»؛ «خاپاندن» و «خپاندن» بە مانای «فێڵ کردن»؛ «طامژین» و «طمژین» بەمانای «ئالوودەبوون». یـــان پیتی «و» بەکار دێنن وەک: «بوهورین» لەجیاتـــی «بهورین» بەمانـــای «تێپەڕبوون»؛ «گـــول» لەجیاتـــی «گل» بەمانـــای «گوڵ». هێندێک خۆشـــنووس، «ی» بـــەکار دێنن و هێندێکیش ناینووسن، وەک: «ژر» و «ژیر» بە مانای «ژێرەک»؛ «بر» و «بیر» بە مانای «بیر»؛ «مش» و «میش» بە مانای «مێش»؛ «رپال» و «ریپال» بە مانای «شڕوەڕ» و هتد. «ئا.د. ژابا» زۆر بـــە دەگمەنی «پیتـــی دەنگداری درێژ و کـــورت»[٥٢]ی لـــە فەرهەنگەکەیـــدا بەکار هێناوە[٥٣]. هەروەها دەڵێ: «لەو شـــوێنانەی کـــە بە هۆی کەم بوونی ڕێژەی شـــوێنەوارە مێژووییـــەکان، ڕێبازێک بۆ ڕاستنووســـین پەیـــدا نەبووە، ناکرێ باســـی ڕەچاونەکردنی ڕێکارەکانـــی دروســـت نووســـین بکەیـــن. تاوانبارکردنـــی خۆشنووســـانی کـــورد بـــە نەخوێندەواری لە لایەن «ئا.ژابا»وە، بە هۆی نەزانیـــن و یـــان ڕەچاونەکردنی ڕێنووســـی فارسی و عەرەبی بووە (وەک: نووسینی واتای عەرەبیی «مهلة»، بەشێوەی «موهلت») و ئەمە بە واتای خراپ زانینی زمانی زگماکی نییە، بەڵکوو بە هۆی نەزانینی ڕێنووســـی فارسی و عەرەبییـــە. کورد کاری بەوەی نییە وشـــە گۆکراوەکانـــی زمانەکـــەی دەبـــێ چۆن بە عەرەبی یان فارسی بنووسرێن، بەڵکوو هەوڵ دەدات پەیڤـــەکان بە گوێرەی پێویســـت و بەو جۆرەی خۆی و هاونیشـــتمانیانی گوێ

دەکــەن، بدرکێنێ. لە واتــای «موهلەت»دا، پیتــی «و»ی لێ زیاد کراوە، تاکوو پێشــان بدرێ کە لە برگەی یەکەمی وشەکەدا پیتی دەنگداری «و» هەیە، چونکوو لە نووســینی زمانی کوردیدا باو نییــە بۆ دەنگدار کردنی پیتــەکان، «فتحە» و «کســرە» و «ضمە» لە ســەریان دانێن، بەڵکوو لــە «i»، «e»، «a» و «u» کەڵک وەردەگرن[۵۴].

«پ. ئــی. لێرخ» بە گوێــرەی ئەو ڕەخنە و تێبینییانــەی کــە پــاش پێداچوونەوە بە فەرهەنگەکەی «ئا.د. ژابا» هەیبووە، گۆڕانکاریی لە بێژەنووســیی فەرهەنگەکــەدا کردووە و کاری لەسەر ئەو وشانەش کردووە کە بە «د» و «ش» دەســت پێ دەکەن؛ دەگەڵ گشــت ئەو وشانەی پیتی «ق»یان لەخۆ گرتووە. «پ. ئی. لێرخ» نیشــانەی بێژەنووسی تەنیا بۆ ئەو پیتــە دەنگدارە کورت و درێژانە دارشــتووە کە یان بۆخــۆی بە گوێــرە ئەزموونەکانی، پێی گەیشــتبوو و یان خۆشنووسانی کورد ڕەچاویان کردبوو. لە هەر شوێنێکیش دوودڵ بووە، نیشانەی بۆ دانەناوە. «پ.ئی. لێرخ» پێی وابووە پاش ئــەو گۆڕانکارییانە، ئیتر دەکرێ فەرهەنگەکە چاپ بکرێ.

«ئا.د. ژابا» بە درێژاییی ســاڵانی ۱۸۶۹-۱۸۷۲، لــە کارکــردن لەســەر فەرهەنگی کوردی- ڕووسی- فەڕانســی بەردەوام بووە. کۆنســوولی پێشــوو، لە ڕێگەی پرۆفیسۆری زانکــۆ لــە ســان پیتەربــوورگ، «ئا.ئــۆ. مووخلینســکی»ەوە، کۆپییەکی تازەی کۆی دەفتەرە ونبووەکانــی فەرهەنگەکە دەنێرێتە ئاکادێمیــای زانســتیی ئیمپراتــووری و ناوبراویش پێشنیار بە پرۆفیسۆر «ل.م.بڕۆســێ» دەکا تا کاری نقیســیاری بــۆ فەرهەنگەکە بکات. بەڵام «ل.م.بڕۆســێ» تەنیا توانیی کار لەســەر چــوار دەفتەری دەستنووســەکانی فەرهەنگەکە بکات و پاشان کارەکە کۆتاییی پــێ دێــت. «ن.ئــی. ڤیسیلۆڤســکی»، بە گوێرەی بڕیاری بەشــی مێژوو و زمانەوانیی ئاکادێمیای زانســتیی ئیمپراتووری، داوا لە «ب.ئا. دۆڕن» دەکا، دەستنووســی فەرهەنگە کوردی- ڕووسی- فەڕانسییەکەی «ئا.د. ژابا»، بــۆ ماوەیەکی کاتی لە مۆزەخانەی ئاســیادا بپارێزن. لە مانگی دیسەمبەری ساڵی ۱۸۷۳، «ن.ئــی. ڤیسیلۆڤســکی» داوا لە فەرمانگەی نێوخۆییــی وەزارەتی کاروباری دەرەوە دەکا، فەرهەنگەکانی کوردی- ڕووسی- فەڕانسی و فەڕانسی- ڕووســی- کوردی کە بریتین لە ۳۶ دەفتەری دەستنووســی «ئا.د. ژابا» و لە مۆزەخانەی ئاســیاییی ئاکادێمیای زانستیی ئیمپراتووری پارێزراو بوون، ڕەوانەی شــاری «ماربوورگ» و ڕادەســتی پرۆفیسۆری زانکو، «ف. یووستی»[۵۵]ی بکەن کە تکای لێ کراوە ئەو دەستنووســانە بۆ چاپ ئامادە بکات. بەو شێوەیە دەستنووسەکان لە ڕێگەی باڵوێزەوە نێردراونەتە بەرلین.

«ئــا. د. ژابــا» لــە چاوەڕوانیــی چاپ و دەرکەوتنی فەرهەنگەکەیدا، لە مانگی مارچی ۱۸۷۶دا، دەستنووســی دیالۆگی فەڕانسی- کوردی بۆ «ب.ئا. دۆڕن» دەنێرێ کە پێشــتر «ف. یووســتی» دیتبووی و گەلێک بەنرخی هەڵســەنگاندبوو. هــاوکات «ف. یووســتی» خەریکی ئامادەکردنی بەرهەمەکانی :ئا.د. ژابا» بۆ چاپ دەبێ کە ساڵانی دوور و درێژ خۆی پێوە ماندوو کردبوو. «ف. یووستی» بێژەنوسی و بەشــی ڕووســیی فەرهەنگەکە وەلا دەنێ و وتارێکــی خۆی لە فەرهەنگی فەڕانســی- کوردیدا، لێ زیاد دەکات. لەســەرەتای ساڵی ۱۸۷۹، فەرهەنگی کوردی- فەڕانســی «ئا.د. ژابا» بە نقیســیاریی «ف. یووستی» لەلایەن ئاکادێمیای ئیمپراتووری لە چاپ دەدرێ[۵۶]. ۳ بەرگی فەرهەنگەکە دەنێردرێتە «سمیرنا». کۆنسوولی پێشــوو لە مانگی مارچی ۱۸۸۰ لــە نامەیەکدا بــۆ «ن.ئی. ڤیسیلۆڤســکی» سپاســی دەکا بۆ ئەو کتێبانەی بۆی ناردووە و تــکای لــێ دەکا بەســەرنجەوە بڕوانێتە ئەو دەستنووســە تەواوکــراوە تازەیەی کە

بـۆ کۆتاییـی فەرهەنگەکەی نووسـیویتی. بەرهەمەکانـی «ئـا.د. ژابـا» شایسـتەیی وەرگرتنی خەڵاتی «دێمیدۆڤ»ی ئاکادێمیای زانستیی ئیمپراتووری وەدەست دێنن.

بێگومان کۆکردنەوەی دەستنووسـەکانی زمانـی کـوردی مەزنتریـن خزمەتێکە کە «ئا.د. ژابـا» کردوویە. «ئا.د. ژابـا» لە ماوەی کارکردنیـدا وەک کۆنسـوول، پتـر لە ٥٠ دەستنووسـی ویژەیی، فۆلکلۆری، مێژوویی، ئێتنۆگرافـی و زمانەوانیی کوردی ناردووەتە ئاکادێمیای زانسـتیی ئیمپراتـووری (جگە لـە فەرهەنگەکانـی خـۆی). «ئـا. د. ژابا» پاش دەسـت لـە کار کێشـانەوەی وەک کۆنسـوول، ڕەنگـە بەهۆی دەسـتەنگی و نەدارییـەوە، لە نامەیەکدا بە ڕێکەوتی ١٢ی سـێپتەمبەری ١٨٦٨ بۆ «ک.ئا. کاسـۆڤیچ» بەرپرسی نڤیسیاریی بەرهەمە زانستییەکانی کتێبخانـەی گشـتیی ئیمپراتـووری، داوا دەکات: «هیـوادارم بەرهەمەکانم کە بریتین لە کۆکراوەیەکی دەستنووسـە کوردییەکان و زۆر بـە زەحمەت لە مـاوەی بەڕێوەبردنی کۆنسـوولخانەی ئیمپراتووریای ڕووسـیا لە ئەرزەرۆمـدا، کۆم کردوونەتەوە، ڕادەسـتی کتێبخانەی گشـتیی ئیمپراتـووری بکرێن. بە شـانازییەوە بـۆ ئاگاداریی ئێـوەی فرە بەڕێـز، خشـتەی ئـەو دەستنووسـانەتان پێشکەش دەکەم ... پێشنیار بە بەڕێوەبەری کتێبخانەی گشـتیی ئیمپراتـووری بکەن ئـەو کۆبەرهەمانە کە ئێسـتا لە مۆزەخانەی ئاسیاییی ئاکادێمیای زانستییدا پارێزراون، بە بڕی ٣ هەزار ڕووبڵ، کتێبخانە خاوەندارێتیی بـکات[٥٧]. بەڕێوەبەرایەتیـی کتێبخانـەی گشـتیی ئیمپراتووری ئەرکی بەدواداچونی ئەو پرسە دەخاتە سەر شانی «پ.ئی. لێرخ»، «ب.یا. دۆرن» و «ڤ.ڤ. ڤێلیامینۆڤ- زێرنۆڤ» و داوایـان لێ دەکات بۆچوونی خۆیانیان پێ ڕابگەیەنن، هەروەهـا نرخی بەرهەمەکانیش دەستنیشان بکەن. لە کۆتاییی ساڵی ١٨٦٨، کۆی دەستنووسـەکان بەبڕی ١٣٠٠ ڕووبڵ کڕدراوە[٥٨]. «بە درێژاییی ٩٠ سـاڵ لە هیچ بەرهەمێکی چاپکـراودا، ئاماژە بە کۆکراوەی بەرهەمەکانی «ئا.د. ژابا نەکراوە (تەنیا لە ساڵی ١٨٦٨دا نەبـێ، لە ڕاپۆرتێکدا بۆ کتێبخانەی گشتیی ئیمپراتووری، «پ.ئی. لێرخ» ئاماژەی پێ کردووە[٥٩]). «م.ب. ڕوودێنکۆ» لە سـاڵی ١٩٥٧، لە خشـتەیەکدا کە کۆی وتارەکانی کتێبخانەی گشـتیی دەوڵەتـی بەناوی «م. ی. ساڵتیکۆڤ- شـێدرینا»ی لەخۆ گرتبوو، ئاماژەی بە کۆدەستنووسەکانی «ئا.د. ژابا»ش کردووە و لە ساڵی ١٩٦١یشدا، لە کتێبێکی بەنـاوی «کۆزانیاریی دەستنووسـە کوردییە کۆکراوەکانی لێنینگراد، باسی کردووە»[٦٠].

«ئـا.د. ژابـا» دەگەڵ مـەلا مەحموودی بایەزیـدی، کۆمەڵـە دەستنووسـێکی فرە گرینـگ و دەگمەنیـان لـە بـواری بابەتە فۆلکلۆرییـەکان کۆکردووەتەوە (کە بریتیین لە ٥٧ ناونیشـان) وەک گەلێک سـتران بۆ ئەڤینداری و باسی پاڵەوانێتی و بۆ هەڵپەڕکێی بەکۆمەڵ، دەستنووسگەلێکی زمانی کوردی (وەک ڕێزمـان و شـێوازی ئاخافتن) کە بە بڕیاری «ئا.د. ژابا» نووسـراونەتەوە. مەزنترین بەشی ئەو کۆمەڵە دەستنووسانە بریتیین لە هۆنراوەی کوردی، بەرهەمی هەڵبەستوانانی کوردی سـەدەکانی نیوەڕاست، وەک: «فەقێ تەیـران»، «مەلا باتـە»، «مـەلای جزیری» دەگەڵ دەستنووسێکی شـاکاری هۆنراوەی کوردیی، «مەم و زین»، بەرهەمی «ئەحمەدی خانی»، هەڵبەسـتوانی مـەزن و بەناوبانگی کورد لە سەدەی ١٧ و هتد. مەلا مەحموود بایەزیدی بابەتێکی سەرنجڕاکێشـی بەناوی «عادات و تقالید اکراد» نووسـیوە کە باسی بیـر و باوەڕەکانی کورد، هـەر لە چۆنێتیی سـازکردنی خانوو، یارییە نەتەوەیییەکان و موزیکەوە بگرە تا شێوازی کارە دەستییەکان و پیشـە سـەرەکییەکانی کـورد، دەکات. مـەلا مەحموود بایەزیدی هەروەها لەسـەر

داوای «ئا.د. ژابا»، شــەرەفنامەی شەرەفخانی بەدلیســـیی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی، ڕێزمانــە کوردییەکەی «عەلــی تەرەماخی» نووســـیوەتەوە، هێندێــک نوکتــە و گاڵتە و چیرۆکــی کورتــی فۆلکلۆریی لــە زمانی فارســییەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی، دەگەڵ گەلێک بەرهەمی دیکە. جگە لەوانە، مەلا مەحموود بایەزیدی هێندێک هەڵبەستی خۆی، یــان کۆپییەکانــی و وەرگێڕانەکانی، نــە بەناوی خۆی، بەڵکــوو بەنازناوی «فەقیر مەحموود ئەفەندی»، یان «حاجی مەحموود ئەفەندی»یەوە نووسیوەتەوە. بەگوێرەی «ئا.د. ژابا»، ئــەو کارەی لەبەر ئەوە کــردووە کە «نەکەوێتە بەر تانە و تەشەری پیاوانی ئایینیی موســڵمان کە بێگومان بــەوە تاوانبار دەکرا کە موســڵمانێک بە فەرمانی ناموسڵمانێک، هەڵبەست و نووسراوەی بۆ وەرگێڕاو و یان بۆی نووسیوە»[٦١].

لەنێو ئەوانەی یارمەتیی «ئــا.د. ژابا»یان داوە، کەســانی دیکــەش هەبــوون، وەک: «شێخ نەزەر» کە گۆرانی و دەستنووسەکانی دیکەی نووســیوەتەوە، «مەلا مســتەفا» کە دەستنووســەکەی «شــێخی ســەنعان» و «هەڵبەســتی هەی ئاف و ئــاف» و «زەنبیل فــرۆش»ی نووســیوەتەوە، «مــەلا مووســا هــەکاری» کە بە داوای «ئا.د. ژابا»، بابەتی لە فارسییەوە وەرگێڕاوە، «محەمەد غەریب ئیبنی ســەلمان» کە «مەم و زین»ی نووسیوەتەوە، «فەقیــر مەحموود ئەفەنــدی» کە بە بۆنەی ســەفەری «ئا.د. ژابا» و جێهێشتنیی تورکیا، هەڵبەســتی «نۆبەرا بچــووک»ی ئەحمەدی خانیــی نووســیوەتەوە، هەروەهــا «فیرووز ئەفەندی»، «محەمەد مۆکسی»، «تەها حاجی عەبدولعەزیز»، «حەســەن حەکیم باشــی»، «تاهیر ئیبنــی عەباس ئەفەندی»، «فەیزوڵڵا» و کەســانی دیکەش یارمەتییان داوە، بەڵام هیــچ لەبارەیانەوە نازانیــن و بێگومان بەبێ بەشدارییان، کۆکردنەوەی ئەو کۆ بەرهەمانە پێک نەدەهات.

لەنێــو کۆکراوەکانی «ئا.د. ژابا»دا، گەلێک دەستنووســی گرانبەهــا لــە بەرهەمەکانی هەڵبەســتوانانی وەک «هەریس بدلیســی»، «ســەلیم ئیبنی ســلێمان»، دووڕفیشــانی»، «ڕەمەزان»، «مورادخانی بایەزیدی» دەبینرێن کە بۆشاییی ویژەی کلاسیکی کوردییان پڕ کردووەتەوە. بە هۆی ئەو کۆدەستنووسانەوە دەرکەوتووە کە ڕەوتێکی ویژەییی بەربڵاوی کوردی هەبووە کە بە ئافراندنی بەرهەمگەلی وەک «لەیلــی و مەجنــوون»، «یۆســف و زولەیخــا» و «زەنبیلفــرۆش» خۆی پێشــان داوە. «بەدرخــان»، زانــای بەناوبانگی کورد، پاش دیتنی کاتالۆگی ئەو دەستنووســانە، لە نامەیەکدا بۆ «م.ب. ڕودێنکۆ»، جەختی لەوە کردووەتەوە کە ئــاگای لە زۆربەی ئەو ویژە کۆن و نەناسراوانە نەبووە.

بە داخەوە «ئا.د. ژابا» مەودای ئەوەی پەیدا نەکرد تەواوی هێزی خۆی بۆ زانست تەرخان بکات. پاش دەست لە کار کێشانەوەی تەنیا چەند جارێک ســەردانی ڕووسیای کردووە و پاشان گەڕاوەتەوە گوندی خۆیان لە ناوچەی «ترۆیتســکی»، لە نزیک «ڤیلنــۆ» کە تەنیا ١٢٠ دانیشــتووی وەرزێری هەبووە و چەند مانگێک لــەوێ ماوەتەوە (لەنێوان ســاڵانی ١٨٧٢-٧٤دا، نزیــک بــە ٢٠ مانگ لەوێ ژیاوە) و دواتریش لە «ســمیرنا» نیشــتەجێ بــووە، وەک لە نامەکانیــدا دەردەکەوێ، لە ماوە مانەوەی لە گوندەکەیدا، تەنیا خەریکی کاروباری پێویستی ڕۆژانەی نێو ماڵێ بووە و کاتی بۆ بەدواداچوونی زانســتی نەماوەتەوە. واتــە چیتر درێــژەی بە کاری کوردناســی نەداوە. لە نامەیەکدا بە ڕێکەوتی ٦ی مارچی ١٨٦٩، داخ لــە دڵــە بەو کاتــە بەنرخانەی لە گوندەکەیدا لە دەســتی داوە و خەریکی وەرگێڕانی «مێژووی نوێی کوردەکان» نەبووە کە لە «ســیمرنا» جێی هێشــتبوو و پێشتر پێشەکییشــی بۆ نووســیبوو. «ئا.د. ژابا» لە

نامەکانیدا، گەلێک جار تانەی لە خۆی داوە و دەڵێ بێهوودە ئەو هەموو کاتەی ژیانی بۆ پێداچوونەوە بەسەر فەرهەنگەکەیدا، بەفیرۆ داوە. «سەرەڕای ئەو بێهیواییەی کە لە سان پیتەربوورگ تووشیان کردم، بەڵام من کۆڵم نەدا و درێژەم بە لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانم دا»[۶۲]. «ئا.د. ژابا» لەماوەی سەردانەکانی بۆ رووسیا ئەوەندە سەرقاڵی کاروباری لێنەهاتووی ماڵی بووە (خێزانێکی مەزنی هەبووە، بە ۷ منداڵەوە)، دەرفەتی بۆ دیدار دەگەڵ دۆستانی نزیک و هاوکاران و هاوپیشە کوردناسەکانی نەبووە. «ئا.د. ژابا» لە نامەیەکدا بۆ «ب.ئا. دۆرن» کە بۆ دیدارێک بانگهێشتی کردبوو، سپاسی دەکات و دەڵێ: «من ناتوانم هیچ کاتێک دیاری بکەم، مادام کارەکانی گوندێم تەواو نەکردبێ»[۶۳].

«ئا.د. ژابا» پەیوەندیی بەردەوامی دەگەڵ زانا ڕۆژهەڵاتناسانی رووسیا، «ڤ.ڤ. ڤێلیامینۆڤ- زێرنۆڤ»، «ن.ئی. ڤیسێلۆڤسکی»، «ب.ئا. دۆرن» و «پ.ئی. لێرخ» هەبووە. «پ.ئا. چیخاچێڤ» لە ساڵی ١٨٥٨دا، سەردانی «ئا.د. ژابا» لە ئەرزەرۆم دەکات و لەو بارەیەوە دەڵێ: «لێکۆڵینەوەکانی ئەو ڕۆژهەڵاتناسە زیرەکە لەو ڕەهەندەوە زۆر سەرنجراکێشن کە تاقە کەسێکە لەو سەردەمەدا سەرکەوتووانە خۆی خەریکی لێکۆڵینەوە لە زاری فرە کۆن و کەم ناسراوی کورد کردووە و توانیوێتی فەرهەنگ و ڕێزمانی ئەو زمانە پێک بێنێت؛ من قەبارەی دەستنووسەکانی ئەو کارانەیم بەچاوی خۆم دیت کە بڕیارە بەم زووانە چاپ بکرێن»[۶۴]. «پ.ئا. چیخاچێڤ» زۆری پێ سەیر بووە کاتێک لە زاری «ئا. ژابا»ی بیستوویەتی کە کورد ویژەی ڕەسەنی خۆی هەیە. «لە کتێبخانەکەی کۆنسوولی زانای رووسیایدا، یەک ڕەفی پڕ لە دەستنووسم بەرچاو کەوت و لە نێویاندا هۆنراوەی ئەڤینداریی «سیاکمەد و شەمسی»[۶۵] سەرنجی ڕاکێشام. بەڕێز ژابا بەدڵفرەوانییەوە نەک کۆپییەک لە وەرگێردراوە کوردییەکەی ئەو هۆنراوەیەی دامێ کە بۆخۆی پێداچوونەوەی ویژەییشی بۆ کردبوو، بەڵکوو کۆپییەکی ڕازاوەی دەقە ڕەسەنەکەشی پێشکەش کردم و ڕێگەشی پێ دام تاکوو رادەستی کۆمەڵەی ئاسیایی فەرانسای بکەم کە بێگومان دەبێتە مایەی دڵخۆشییان و کۆکراوە دەگمەن و بێهاوتاکانی دەستنووسە ڕۆژهەڵاتییەکانی ئەو کۆمەڵەیە دەوڵەمەندتر دەکات»[۶۶]. «پ.ئا. چیخاچێڤ، دەستنووسی بە بێژەنووسییەوە دەگەڵ وەرگێردراوە فەرانسییەکەی، چاپ و بڵاو کردەووەتەوە[۶۷].

«ئا.ئۆ. مووخلینسکی»، پرۆفیسۆری زانکۆی سان پیتەربوورگ هەر لە کۆنەوە پەیوەندیی دەگەڵ «ئا.د. ژابا» هەبووە و زۆر بە باشی ئاگاداری کارەکانی لە تورکیا بووە. «ئا.د. ژابا» لەبەر مەترسیی ون بوون و لەنێوچوونی دەستنووسەکان لە کاتی ناردنیان بۆ پیتەربووگ، لە ساڵی ١٨٥٩دا، لە ڕێگەی «ئا.ئۆ. مووخلینسکی»یەوە دەستنووسی ڕێزمانەکەی «عەلی تەرەماخی» ڕەوانەی پیتەربوورگ دەکات. پاشان «ئا.ئۆ. مووخلینسکی» چەندین جار دەستنووسە کوردییەکانی دەگەڵ خۆی لە تورکیاوە هێناوەتەوە رووسیا. کوڕی «ئا.د. ژابا»، «ئالفۆنس» کە لەلای «ئا.ئۆ. مووخلینسکی» لە زانکۆی سان پیتەربوورگ دەیخوێند، زۆر بەرێکوپێکی وانەکانی مامۆستاکەی سەبارەت بە ویژەی عوسمانی نووسیوەتەوە کە ئێستاش لە ئەرشیڤی بەشی ڕۆژهەڵاتناسیی ئاکادیمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت لە لێنینگراد پارێزراون. «ئا.د. ژابا» لە ساڵی ١٨٦٩دا کاتێک لە «سمیرنا» «ئا.ئۆ. مووخلینسکی» سەردانی کردووە، زۆر بە تێرادیوییەوە داوای لە مامۆستای کوڕەکەی کردووە ئەو بڕە پارەیەی کە کتێبخانەی گشتیی ئیمپراتووری بۆ کۆی دەستنووسەکانی بۆی تەرخان کردووە،

بۆی وەربگرێ و بریکارنامەیەکی فەرمیی پێ داوە. «ئا.ئۆ. مووخلیسکی» ڕێنموونی «ئا،د، ژابا»ی کردبوو کە دەستنووسە کوردییەکانی کۆبکاتەوە و ساڵانە بۆ «ئا.ف. بچکۆڤ»، یاریدەدەری بەڕێوەبەری کتێبخانە و ڕاگری بەشی دەستنووس و کتێبە کۆنەکانی ڕەوانە بکات. «ئا.د. ژابا» هیوادار بوو، کۆکراوە دەستنووسە کوردییەکانی کتێبخانەی گشتیی ئیمپراتووری پڕ بکات لەو دەستنووسانە، بەڵام بەداخەوە ڕێژەیەکی زۆری ئەو دەستنووسانە ڕەنگە لە ئەرشیفەکەی لە «سمیرنا» بەجێ مابن.

سەبارەت بە دواین ساڵەکانی ژیانی «ئا.د. ژابا» هیچ زانیارییەکمان نییە؛ نامەکانی بۆ ئاکادێمیای زانستیی ئیمپراتووری لە ساڵی ١٨٨٠دا کۆتاییبیان پێ هاتووە (پاش چاپ و بڵاوکردنەوەی فەرهەنگی کوردی- فەرانسی). وێدەچێ «ئا.د. ژابا» بەهۆی تەمەنییەوە وازی لە کاری زانستی هێنابێت. بەتایبەت، پاش کۆچی دوایی «ب.ئا. دۆرن» و «پ.ئی. لێرخ»، چیتر پەیوەندیی بە ئاکادێمیای زانستیی ئیمپراتوورییەوە نەگرتووە و ڕەنگە وەرگێرانی «مێژووی نوێی کوردەکان»یشی هەر تەواو نەکردبێ.

«ئا.د. ژابا» لە ٣ی جەنیوەری ساڵی ١٨٩٤ لە تەمەنی ٩٣ ساڵیدا لە شاری ‹سمیرنا» لە کۆڕی دۆستانی نزیکیدا، کۆچی دوایی دەکات. پێش مردنی تکا لە خزمەکانی دەکات چاویان بە هاوسەر و منداڵەکانییەوە بێت، هەروەها ڕوو لەو خوشکە ڕەبەنەی دەکات کە پێی ڕاگەیشتووە و دەڵێ: «چاوت لێیە هاونیشتمانییەکەت چۆن لە وڵاتێکی بیانی کۆچی دوایی دەکات.»[٦٨]؛ دوایین داواشی لە منداڵەکانی ئەوە بووە کە لە ئاست ڕووسیادا بەئەمەک بن. هەواڵی کۆچی دوایی «ئا.د. ژابا» بەوپەڕی کەسەرەوە لە شاری «سمیرنا» دەنگی داوەتەوە. لە ڕۆژنامەکاندا، سەبارەت بە چالاکی و خزمەتەکانی کۆنسوولی پێشووی ڕووسیا گەلێک بابەت بڵاو بووەتەوە. بۆ نموونە نووسراوە: «ژابا یەکێک لە مرۆڤە هەرە دروەشاوەکانی سمیرنا بووە». ڕۆژێک دواتر، بە بەشداریی کۆنسوولی گشتیی ڕووسیا، ئەفسەرانی کۆنسوولخانەی گشتی و کەسایەتییەکانی شار، ڕێوڕەسمێکی شایستە بۆ بە خاک سپاردنی بەڕێوە چووە. بە فەرمانی فەرمانداری ناوچەکە، بە ڕێوڕەسمی سەربازی، پێشوازی لە تەرمی کۆنسوولی پێشووی ڕووسیا لە تورکیا کراوە و بەماڵاوایی سەربازی بە خاک سپێردراوە.

«ئا.د. ژابا» بیرمەندێکی فرە زانا بووە، بە ئاخافتن و نووسین، دەسەڵاتی بەسەر گەلێک زمانی ڕۆژاوایی و ڕۆژهەڵاتییەوە هەبووە، لەوانەش: زۆر بە باشی عەرەبی، فارسی و کوردیی زانیوە. مرۆڤ سەری سوڕ دەمێنێ لەو توانا بەرفرەوانەی کە «ئا.د. ژابا» لە زماندا هەیبووە. جگە لەمە، «ئا.د. ژابا» بە کۆکراوەی سککەکانیشی بەناوبانگ بووە؛ هەروەها کۆمەڵێک میداڵیای زۆر بەنرخی کۆکردبوونەوە کە چەند ساڵێک پێش کۆچی دوایی، بە مۆزەخانەی پیتەربوورگی بەخشیوە.

چالاکییەکانی «ئا.د. ژابا»، وەک کۆنسوول، چ لە نێوخۆ و چ لە دەرەوەی وڵات، زۆر بەڕێز و پێزانینەوە هەڵسەنگێندراوە. بۆیە لە مانگی ئووتی ساڵی ١٨٤٦دا، بەبۆنەی ١٥ ساڵ خزمەتی بێ وچان و ئەمەکدارانەی، خەڵات کراوە. (دواتریش ٥ ساڵ بە ٥ ساڵ و بەبۆنەی ٢٠ و ٢٥ ساڵەی خزمەتەکانی، میداڵیای وەرگرتووە). لە مانگی جوونی ١٨٥٢یشدا، شایستەی وەرگرتنی میداڵیای پلە دووی «سەنت ئاننا»ی ئیمپراتووری بووە. لە مانگی جەنیوەری ساڵی ١٨٥٨، سوڵتانی تورک بە بۆنەی خزمەتی پاک و بێگەردی وەک کۆنسوولی ڕووسیا، مێداڵیای «مەجیدی»ی پلەی سێی پێ بەخشیوە؛ لە مانگی جەنیوەری ساڵی ١٨٦٥یشدا، بە بۆنەی خزمەت و ئەمەکداریی بۆ فەرانسا، میداڵیای

«لێژیۆن دوێنێر»، بەرزترین نیشانی فەڕانسای وەرگرتووە. «ئا.د. ژابا» پاش خانەنشین بوونی، ڕێگەی پــێ درابوو بــە جلوبەرگی فەرمیی دوایین پۆستی، دەرکەوێ.

ناوی «ئـــا.د. ژابـــا» وەک کۆکـــەرەوەی ماندوویـــی نەناســـی دەق و بەڵگـــە کولتوورییەکانی کورد، بۆ هەمیشـــە چووەتە نێـــو مێژووی کوردناســـانی ڕووســـیاوە. ئەو بابەتانەی کە «ئا.د. ژابا» نووسیونی، هەنووکە بوونەتە کەرەســـەی بنەڕەتی بۆ لێکۆڵینەوە لە زمـــان و ئێتنۆگرافیی کـــورد. فەرهەنگە کوردی- فەرانســـییەکەی بۆ ماوەیەکی دوور و درێـــژ (تاکوو ســـاڵی ١٩٦٠ و دەرکەوتنی فەرهەنگەکـــەی «ک.ک. کوردۆیـــڤ»)، تەنیا سەرچاوەی بەردەســـتی ئێمە بووە بۆ زمانی کوردی. بە بێ کۆمەڵە کۆکراوە گرانبەهاکانی «ئـــا.د. ژابـــا»، ئێمـــە هیچ دەستنووســـێکی کوردیمان لەبەر دەستدا نەدەبوو بۆ لێکۆڵینەوە لە وێـــژە، فۆلکلـــۆر، زمـــان، ئێتنۆگرافی و مێژووی کورد. کوردناسیی نیشتمانیی ئێمە هەمیشە دەینداری «ئا.د. ژابا»یە بۆ ئەو بابەتە دەوڵەمەندانەی کە بۆمانی بەجێهێشتووە.

پەراوێز

١. لە زۆربەی نووسراوە کوردییەکاندا بە «ئەلێکساندر ژابا» ناو براوە- وەرگێڕ.

٢. [بێجگـــە لـــە] کورتە زانیارییەک ســـەبارەت بە ئـــا.د. ژابا، لەو بەرهەمانەدا: م.ب. ڕودێنکۆ، کۆزانیاری ســـەبارەت بە دەستنووســـە کوردییەکانی «کۆکراوەکانی لێنینگراددا»، مۆســـکۆ، ١٩٦١، ل. ٣؛ ئەحمەد خانی. مەم و زین. دەقی ڕەخنەیی، وەرگێران، پێشەکی و خشـــتەی ناوەکان، م.ب. ڕودێنکۆ. مۆسکۆ، ١٩٦٢، ل. ٦؛ لە وتاری: ک.ک. کوردۆیڤ «ئا.د. ژابا و دەوری لە گەشەسەندنی کوردناسیدا. ـ [گۆڤاری] ڕێیا تازە. یەرەڤان، ١٩٧٣/٠٢/١٠ (بەزمانی کوردی)،

٣. پێش ســـاڵی ١٩١٨، «ڤیلنا»؛ لە ١٩١٩- ١٩٣٩، «ڤیلنا»؛ دواتر بووەتە «ڤیکنۆس»، ئێســـتا پایتەختی ولاتی ســـەربەخۆی «کۆماری لیتوانیا»یە- وەرگێڕ.

٤. ئەرشیڤی سیاســـەتی دەرەوەی ڕووسیا، فۆندی □□، □□□، لیســـتەی ٤٦٤، تاقە دەق ١٣٣٠، ل. ٢. لە درێژەی ئەو وتارەدا بۆ زانیارییەکانـــی ژیانی ئا.د. ژابا، کەڵک لـــە ڕۆژنامەی «Courrler da Smyrne». ١٨٩٤/٠١/١٠، ل.١، وەرگیراوە کە لە ئەرشیڤی بەشی ڕۆژهەڵاتناســـیی ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت لە لێنینگراد ، ڕەفی ٣، لیستەی ١، تاقە دەق ١١، پارێزراوە.

٥. ئەرشیڤی سیاســـەتی دەرەوەی ڕووسیا، فۆندی □□ ،□□□، لیستەی ٤٦٤، تاقە دەق ١٣٣٠، ل. ٢.

٦. لـــە دەقەکەدا dragoman (□□□□□□□□□) هاتووە کە هەمان «ترجمان»ی عەرەبی‌یە و لە سەردەمی عوسمانیدا، لە زمانە ڕۆژاواییەکاندا، بۆ وەرگێری نوێنەرانی ولاتانی ڕۆژاوایی بەکار هاتووە و باو بووە- وەرگێڕ.

٧. بە یونانی «ســـمیرنی»، ناوی پێشـــووی شاری «ئیزمیر»ی تورکیا و شـــارێکی کەوناری یۆنانـــی بووە کە شـــوێنەوارە وێرانکراوەکەی کەوتووتە نزیک شـــاری «ئیزمیر»ی تورکیا، ناوی «ئیزمیر»یش هەر بەگۆڕەی ئەو ناوەوە هاتووە- وەرگێڕ.

٨. ١٨٥٨-١٩٧٩ Wassili Ossipowitsch Bebutow- وەرگێڕ.

٩. هەر لە کۆنەوە و لە سەردەمی عوسمانیدا، لە ڕووسیا ئەو ولاتە بە «□□□□□□ تورتسیا»، واتە تورکیا، ئاماژەی پێ کراوە، ئەوەش لە واتای پۆڵەنیی « Turcjaتورتســـیا»وە وەرگیراوە کە ئەوەش بە زمانی لاتینیی نوێ، بە دەوڵەتی عوســـمانی گوتراوە (سەرچاوە: واتا جوگرافییەکانی جیهان. فەرهەنگی تۆپۆنۆمی، مۆســـکۆ، ٢٠٠٢، ل. ٥١٢) .- وەرگێڕ.

١٠. ١٨٠٥-١٨٨١ Johannes Albrecht Bernhard Dorn ئاڵمانی، ڕۆژهەڵاتناس، مێژوونووس، ئێرانناس، زماناناســـی زمانە ســـامییەکان، ئەندامـــی ئاکادێمیای زانســـتیی ئیمپراتوریای ڕووسیا- وەرگێڕ.

١١. ١٨٢٨-١٨٨٤ Peter Ivanovich Lerch ڕۆژهەڵاتناس، شوێنەوارناس. پەرتووکناس و سکەناسی ڕووس کە لێکۆڵینەوەکانی سەبارەت بە زمانی کوردی بەناوبانگن- وەرگێڕ.

١٢. ئەرشیڤی بەشی ڕۆژهەڵاتناسیی ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی ســـۆڤیەت لـــە لێنینگـــراد، ف. ٧٧٦، لیس. ٢. ژمـــارە ٩٠، ل. ٤. هەروەها: نامـــە وەرگێڕدراوەکانی ئا.د. ژابا لە زمانی فرانســـییەوە، مووساییلیان.

١٣. ئەرشیڤی بەشی ڕۆژهەڵاتناسیی ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت لە لێنینگراد، ف. ٧٧٦، لیس. ٢. ژمارە ٩٠، ل. ٧- ٨.

١٤. ئەو دابەشـــکردنە یەکەم جـــار لە لایەن ســـیبوەیە بۆ زمانی عەرەبی داناوە کە هەمان «نەحوە» و ڕســـتەی بە «اسم»، «فعل» و «حرف» دابەشکردووە- وەرگێڕ.

١٥. ئەرشیڤی بەشی ڕۆژهەڵاتناسیی ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت لە لێنینگراد ، ف. ٧٧٦، لیس. ٢. ژمارە ٩٠، ل. ٩.

١٦. ئەرشـــیڤی سیاسەتی دەرەوەی ڕووسیا، فۆندی □□ ،□□□، لیستەی ٤٦٤، تاقە دەق ١٣٣٠، ل. ٥٢.

١٧. Transcription.- وەرگێڕ.

١٨. ئەرشـــیڤی بەشـــی ڕۆژهەڵاتناســـیی ئاکادێمیای زانســـتیی یەکێتیی ســـۆڤیەت لە لێنینگراد، ڕەفی ١، لیســـتەی ٦، تاقە دەق ٧٨(a)، ل. ٢.

١٩. ئەرشیڤی بەشی ڕۆژهەڵاتناسیی ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت لە لێنینگراد ، ف. ٢، لیس. ١٨٦٥-١، ژ. ٢٠، ل. ٢٢.

٢٠. نفیسیار= ڕێداکتۆر .- وەرگێڕ.

٢١. A.Jaba. Bacuail›de noticaa et recita kourdes. S.-Pbg., ١٨٦٠, ١٦٨ p.

٢٢. ١٨٥١- ١٨٥٨ John George Taylor، کارمەنـــدی

«کۆمپانیای هیندی شــەرقی» و کۆنسوولی بەریتانیا بووە لە بەسرە، هەروەها کونسوولی گشتیی بووە لە کوردستان. لە ساڵی ١٨٥٩ لە دیاربەکر و ئەرزەرۆم ژیاوە. لە ســاڵی ١٨٦٦، یەکەم بیانی بووە کە ڕێگەی پێ دراوە ســەردانی درسیم بکات. دەیان بابەتی سەبارەت بە گەشــتەکانی لە کوردســتان، لە گۆڤاری Journal of the Royal Asiatic Societyدا، بڵاو کردووەتەوە- وەرگێر.

٢٣. ئەرشــیڤی کتێبخانــەی گشــتیی دەوڵەتــی بەنــاوی م.ی. ســاڵتیکۆڤ- شــێدرینا، ف. ١- ســاڵی ١٨٦٨، دۆســیەی ژ. ١٦، ســەبارەت بە دەوڵەتیکردن و ڕادەستکردنی کۆکراوەی دەستنووسە کوردییەکانــی ژابــا، ڕاوێــژکاری کاری دەوڵەت، بــە کتێبخانەی گشتیی، ل.١.

٢٤. ئەرشیڤی بەشی ڕۆژهەڵاتناسیی ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت لە لێنینگراد، ف. ٢، لیس. ١٨٦٥، ژ. ٢٠، ل. ٦.

٢٥. هەمان. ف. ٢، لیس. ٢، ژ. ٩٠، ل. ١١.

٢٦. هەمان.

٢٧. هەمان. ف. ٢، لیس. ١٨٦٥-١. ژ. ٢٠، ل. ٥.

٢٨. هەمان.

٢٩. هەمان. ل. ٨.

٣٠. هەمان. ل. ٦.

٣١. هەمان. ل. ٨.

٣٢. هەمان. ف. ٧٧٦، لیس. ٤. ژ. ٧.

٣٣. لە ســەردەمی دەســەڵاتی ئیمپراتوریای تیزاری ڕووســیادا، بەرپرســان و فەرمانبەرانی باڵای دەسەڵات بە ١٤ پلە پۆلێنبەندی کرابــوون کە باڵاترینیان پلــەی یەکەم بووە. «ڕاوێــژکاری کاری دەوڵەت» پلەی چوارەمی هەبووە- وەرگێر.

٣٤. ئەرشیڤی بەشی ڕۆژهەڵاتناسیی ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت لە لێنینگراد، ف. ٧٧٦، لیس. ٢، ژ. ٩٠، ل.١٢.

٣٥. هەمان.

٣٦. هەمان. ف. ٢. لیس. ١٨٦٥-١، ژ. ٢٠، ل. ٥٢- ١٠١.

٣٧. هەمان. ف. ٧٧٦، لیس. ٤. ژ. ١٠، ل. ٢.

٣٨. هەمان

٣٩. ســەبارەت بەو هەڵبەســتەی مەلا مەحموود بایەزیدی، بڕوانە: وتاری ی.ئی. ڤاســیلیێڤا «بەرهەمێکی ونبوو سەبارەت بە مێژووی کوردســتان». ـ [گۆڤاری] یادگارییە نووســراوەکان و پرســەکانی مێژووی کولتووریی گەلانی ڕۆژهەڵات بەشی ٣، ١٩٦٧، ل. ٨- ١٠.

٤٠. ئەرشیڤی بەشی ڕۆژهەڵاتناسیی ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت لە لێنینگراد، ف. ٧٧٦، لیس. ٤، ژ. ١٠، ل.٢.

٤١. هەمان. ف. ٢، لیس. ١٨٦٥، ژ. ٢٠، ل. ١٨.

٤٢. هەمان. ل. ١٠٧.

٤٣. هەمان. ل. ٢٣.

٤٤. هەمان.

٤٥. هەمان.

٤٦. هەمان.

٤٧. هەمان. ل.١٨.

٤٨. هەمان. ل. ٢٦.

٤٩. هەمان. ل. ٢٥.

٥٠. هەمان. ل. ٢٠.

٥١. هەمان. ل. ١٨.

٥٢. vowel length- وەرگێر.

٥٣. ئەرشیڤی بەشی ڕۆژهەڵاتناسیی ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت لە لێنینگراد، ف. ٧٧٦، لیس. ٤، ژ. ١٠، ل. ٢١.

٥٤. هەمان. ل. ١٩.

٥٥. Ferdinand Justi ١٨٣٧- ١٩٠٧ زمانــەوان، زمانناس، ڕۆژهەڵاتنــاس، هونەرمەنــدی ئاڵمانــی و مامۆســتای زانکــۆی ماربوورگ- وەرگێر.

٥٦. A.Jaba. Bictionnalre kuirde- français. . S.- Pbg., ١٨٧٩, ٤٦٣ p.

٥٧. ئەرشــیڤی کتێبخانــەی گشــتیی دەوڵەتــی بەنــاوی م.ی. ســالتیکۆڤ- شێدرینا، ف. ١، ســاڵی ١٨٦٨- ١، دۆسیەی. ژ. ١٦ ســەبارەت بە دەوڵەتیکردن و ڕادەستکردنی کۆکراوەی دەستنووسە کوردییەکانــی ژابــا، ڕاوێــژکاری کاری دەوڵەت، بــە کتێبخانەی گشتیی، ل.١.

٥٨. بــۆ زانیاری زۆرتر ســەبارەت بــە ڕادەســتکردنی کۆکراوەی دەستنووســە کوردییــەکان، بڕوانە وتــاری ژ.س. مووســائیلییان «مێژووی کۆکراوەی دەستنووسە کوردییەکانی کتێبخانەی گشتیی دەوڵەتی». گۆڤاری «یادگارییە نووســراوەکان و پرسەکانی مێژووی کولتووریی گەلانی ڕۆژهەڵات» ١٩٩٠، بەشی ٢٣، ل. ٦٣- ٧٠.

٥٩. ڕاپۆرتی کتێبخانەی گشــتیی دەوڵەتی بۆ ساڵی ١٨٦٨، سان پیتەربوورگ، ١٨٦٩، ل. ١٥٩- ١٦٧.

٦٠. م.ب. ڕودێنکۆ کۆکراوەکەی ئا.د. ژابا (دەستنووسە کوردییەکان) بەرهەمەکانی کتێبخانەی گشــتیی دەوڵەتــی بەناوی م.ی. ســاڵتیکۆڤ- شــێدرینا. لێنینگراد، ١٩٥٧، بەرگــی ٢، ل. ١٦٥- ١٨٤؛ زانیاری سەبارەت بە دەستنووسە کوردییەکانی کۆکراوەکانی لێنینگراد. مۆسکۆ، ١٩٦١، ل. ١٢٤.

٦١. م.ب. ڕودێنکۆ. زانیاری سەبارەت بە دەستنووسە کوردییەکانی ... ل. ١١٤.

٦٢. ئەرشیڤی بەشی ڕۆژهەڵاتناسیی ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت لە لێنینگراد، ف. ٧٧٦، لیس. ٢، ژ. ٩٠، ل.١٤- ١٥.

٦٣. هەمان. ل. ١٦.

٦٤. پ.ئا. چیخاچێڤ. نامەگەلێک ســەبارەت بە تورکیا. مۆســکۆ، ١٩٦٠، ل. ٣٧.

٦٤. «ســیاکمەد» هەڵەی دەقە ڕووسییەکەیە. «سیامەند» ڕاستە و «شەمســێ»، «شەمســێ»یە. مەلا مەحموودی بایەزیدی لە کتێبی «چــل حیکایەت» و لە «حیکایەتا ســێزدێ»دا، باســی تراژێدیای ئەڤیندارێ «ســیامەند و شەمســێ» دەکات و لــە کۆتاییدا دەڵێ «ئەســتران ل وان گرێدایە و ئەڵئان ئەو ئەســتران و قسســەیا وان دنیڤا ئەکرادان دا مەشــهوورە و حیکایەت خوانێد د مەجلســاندا نەقل دەکەن. لاکین ئەسترانێد وان ژی دەگەل دەبێژن قەوی زێدە حەزینە و گرییێ مرۆڤان تینن» (حیکایەتا سێزدێ - چل حیکایەت vejin.net)»- وەرگێر.

٦٦. پ.ئا. چیخاچێڤ. نامەگەلێک ســەبارەت بە تورکیا. مۆســکۆ، ١٩٦٠، ل. ٣٧.

٦٧. A. Jaba) Ballade kurde recueillie et) traduite par A.Jaba et communiqu□e par de s□r, ٥ ,١٨٥٩ .Tchihatchaff. - Journal Asiatique, t. XIV, p. ١٥٣-١٦٦.

٦٨. ئەرشیڤی بەشی ڕۆژهەڵاتناسیی ئاکادێمیای زانستیی یەکێتیی سۆڤیەت لە لێنینگراد، بەشی ٣، لیس. ١، تاقە دەق ١١، ل. ١.